

MAHAMUL03014/13/1/2012-TC
Volume: 5 Issue: 4 Month: Oct.-Dec., 2017

ISSN :
Online : 2320-8341
Print : 2320-6446

RESEARCH FRONT

An International Multidisciplinary Research Journal

MAHAMUL03014/13/1/2012-TC

Volume: 5 Issue: 4 Month: Oct.-Dec., 2017

RESEARCH FRONT

An International Multidisciplinary Research Journal

ISSN :
Online : 2320-8341
Print : 2320-6446

Editorial Office

27B, Plot No. 17, Flat No. 5,
Shriramkunj Apartment
Yashwant Colony,
Camp Satara,
Maharashtra,
India.

Publisher

Mrs. M. S. Zodage
27B, Plot No. 17, Flat No. 5,
Shriramkunj Apartment
Yashwant Colony,
Camp Satara,
Maharashtra,
India.

Email

researchfront2013@gmail.com

Contact

Mobile:
09960544067
09561084067

Website

www.researchfront.in

Vol. 5, Issue - 4

(Oct. 2017 to Dec., 2017)

Chief Editor

Dr. S. B. Zodage

Dept. of Geography
Chhatrapati Shivaji College, Satara,
Maharashtra.

Executive Editors

Dr. L. Joe Morgan

Associate Professor
Jacksonville State University,
Jacksonville, Alabama, USA.

Dr. Bhim Prasad Kafle

Assistant Professor
Dept. of Natural Science,
Kathmandu University, Nepal

Dr. Narsimhulu Sanke

Assistant Professor
Dept. of Mechanical Engineering,
University College of Engineering,
Osmania University, Hyderabad.

Dr. S. T. Ingle

Professor & Director,
School of Environmental & Earth Sciences,
NM University, Jalgaon (MH)

Dr. D. B. Panaskar

Professor & Head,
Environmental Sciences,
SRTM University, Nanded (MH)

Dr. V. B. Zodage

Asso. Professor,
SRTM College, Kudal,
Dist - Sindhudurg (MH)

Editors

Dr. P. A. Khadke

Assistant Professor,
School of Earth Sciences,
SRTM University, Nanded, (MS)

Dr. V. R. Veer

Assistant Professor,
Kisan Veer Mahavidyalaya
Wai, Dist - Satara (MS)

Dr. S. M. Sathe

CSS College, Hupari,
Tal - Hatkangale, Dist - Kolhapur (MH)

Dr. S. V. Karande

Assistant Professor,
Chhatrapati Shivaji College, Satara (MH)

CONTENTS

1	A Geographical Appraisal of Housing Conditions In Rural Part Of Kolhapur District Mrs. Tikekar S.S., Dr. Pawar S.K.	1-8
2	Impact of Rainfall On Cultivated Area In Karjat Tehsil Of Ahmednagar District, Maharashtra Dr. Madhe G.K.	9-18
3	Social Justice And Development From Below: Ambedkar's Vision Of Rural Development In India V.M. Ravi Kumar, N. K. S. More	19-22
4	Traditional Knowledge In Consumer Protection E. Kavitha	23-25
5	<i>The Brides Of Reason: Davie's Poetic Collection</i> Dr. Geeta Devi	26-29
6	स्वातन्त्र्योत्तर हिन्दी कहानियों में चित्रित आर्थिक परिदृश्य हरेंद्र नाथ राव	30-32
7	‘हाडकी हाडवळा’ चे अभिव्यक्ती विशेष डॉ. पांडुरंग भोसले	33-38
8	मराठी गोंधळी गीत: स्वरूप आणि अभिव्यक्तीचे वेगळेपण प्रा. डॉ. शिवलिंग मेंकुदळे	39-43
9	स्वातंत्र्य सेनानी - माधव रणदिवे डॉ. शिवदास जाधव	44-45

The accountability of the research matter articulated in this journal is entirely of the author(s) concerned. The view expressed in the research papers/articles in this journal does not essentially correspond to the views of the publisher/editor. The publisher/editor of the journal is not liable for errors or any consequences arising from the exercise of information contained in it.

MAHAMUL03014/13/1/2012-TC
Volume: 5 Issue: 4 Month: Oct.-Dec., 2017

ISSN :
Online : 2320-8341
Print : 2320-6446

A GEOGRAPHICAL APPRAISAL OF HOUSING CONDITIONS IN RURAL PART OF KOLHAPUR DISTRICT

Mrs. Tikekar S.S.

Research Scholar, Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur-416004

Dr. Pawar S.K.

Associate Professor, Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur-416004

Abstract

The Kolhapur district is well known for his well agricultural practice; therefore their economic condition is also good. By observing the condition of the houses where they reside it supports the above statement. Situation refers to the condition of houses whether they are livable condition or not. In the rural region of Kolhapur district more than 73 (73.7%) per cent houses were in good condition and about 24 (24.3%) per cent houses were in livable condition, while only 2 per cent houses were in declining position. The census of India also provides information on the type of houses, but categorized on the basis of roof, walls, etc. and zopari, kucha, Pucca houses are considered on the basis of a material used for their roof that gives some idea regarding their housing condition. Roof top is essential to cover the houses from sunlight as well as rainfall. In the rural part of the district 3 per cent roofs are constructed by using Grass/ Bamboo/ Wood. The roof tiles are general material which is used for cover the roof and here 9 per cent houses are covered with handmade tiles whereas 67.4 per cent houses are covered with machine made tiles. Metal sheets are another important material used as roof and 7.7 per cent houses are covered with metal sheets. Now the house is constructed by using R.C.C. material and near about 10.8 per cent roofs are constructed by using cement Concrete.

Key words: situation, livable, good, Dilapidated, houses, rooftops.

INTRODUCTION

Housing is one of the basic needs of man next to food and clothing as it provides him shelter and protection. The construction and agglomeration of houses marks the sign of human settlements. It carries importance in the geographical analysis of settlements and complex relation between man and his environment (Ramotra, 2008).

The size, quality, type of material used and facilities made available in a house, which accommodates all the family members provides security, basic facilities for comfort and convenience which reflects the social and economic status of the households. Household includes all the persons who occupy a housing unit. A housing unit is a house, an apartment, amobile home, a group of rooms, or a single room that is occupied as separate living quarters.

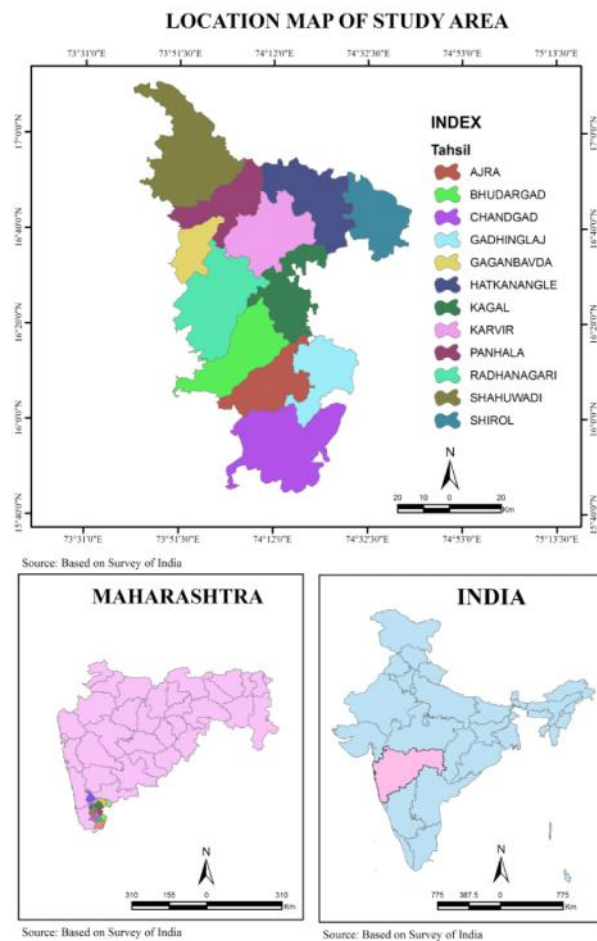
Rural housing is qualitatively different from urban housing in the sense that the housing activity is not very much based on the cash economy but depends to a considerable extent on land rights and access to resources. In rural housing also there is need to provide house sites to the poor so that they are able to erect housing units over them.

In this paper, the attempt is made to look into the details of housing conditions in the rural settlements of Kolhapur district. It further attempts to study the patterns of zopari, kucha, semi-pucca, pucca and RCC (Reinforce Cement Concrete), rooms per household, as per the sample study of 24 villages in study region.

STUDY AREA

Kolhapur district is selected as the study area for the present research work. The region lies between 15° 45' and 17° 10' North latitudes, and between 73° 40' and 74° 42' East longitudes. It covers an area of 7685 sq.kms, which is 2.49 % of total area of the state.

In 2011 population of the region is 3,876,001 which are 3.44 % of the total population of the state whereas 68.26 % of population live in rural area. The district includes 12 tahsils with 23 towns and 1216 villages.

OBJECTIVE

The main objective of the present study is to over view of the housing condition in rural areas of Kolhapur district.

DATABASE & METHODOLOGY

The present study is based on secondary sources of data. The Secondary data was collected from the District Census Handbooks, Statistical Abstracts and socio-economic review of Kolhapur district. The tahsil-wise data was also obtained for detail investigation. The collected data was processed by employed different statistical and cartographic techniques wherever necessary.

THE DISCUSSION

SITUATION OF HOUSES:

Situation is refers to the condition of houses whether they are livable condition or not. In the rural region of Kolhapur district more than 73 (73.7%) per cent houses were in good condition and about 24 (24.3%) per cent houses were in livable condition, while only 2 per cent houses were in declining position.

The Kolhapur district is well known for his well agricultural practice; therefore their economic condition is also good. By observing the condition of the houses where they reside is supports the above statement.

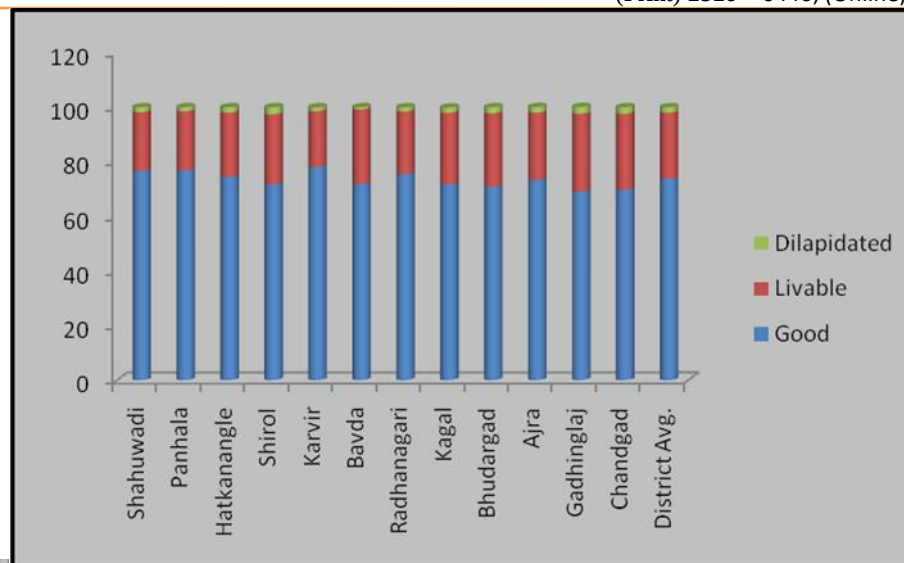
The tahsils like Shahuwadi, Panhala, Karvir and Radhanagari were having good condition of house counted more than 75 per cent, and Gadhinglaj and Chandgad tehsils were falls in lowest (Below 70 %) position. Good quality of houses having in the tahsils of Hatkanangle, Shirol, Bavda, Kagal, Bhudargad and Ajara (70 to 75 %). In case of dilapidated houses, were highly found in the Hatkanangle, Shirol, Kagal, Bhudargad, Ajara, Gadhinglaj and Chandgad tehsil and majority of livable houses were in Shirol, Gaganbavda, Kagal, Bhudargad, Ajra, Gadhinglaj and Chandgad tehsils which was more than district average. These tehsils were lies on the Sahyadri hilly and eastern foothill areas, and having high rainfall therefore the housing condition was looking worst to good.

By observing above table 1 it is clearly indicates that in rural region of all tehsils in study region has good quality of houses and dilapidated houses which are poor for living are very minimum in numbers. In the district, Karvir tahsil has maximum numbers of good quality houses where as Gadhinglaj tahsil were having minimum numbers in good quality houses. As per the dilapidated houses Shirol tahsil has maximum and Gaganbavada tahsil has minimum numbers.

Table 1: Condition of Houses in Rural Area of Kolhapur District

Tehsils	Good	Livable	Dilapidated
Shahuwadi	76.6	21.6	1.8
Panhala	76.7	21.8	1.5
Hatkanangle	74.5	23.5	2
Shirol	71.7	25.7	2.6
Karvir	78.1	20.4	1.5
Bavda	71.8	27.3	0.9
Radhanagari	75.5	22.9	1.6
Kagal	71.7	26.2	2
Bhudargad	70.8	27	2.2
Ajra	73.2	24.8	2.1
Gadhinglaj	69	28.6	2.5
Chandgad	69.7	27.9	2.4
District Avg.	73.7	24.3	2

Source: District Census Handbook of Kolhapur district, 2011

TYPES OF HOUSEHOLDS:

The census of India also provides information on the type of houses, but categorized on the basis of roof, walls, etc. and zopari, kucha, Pucca houses are considered on the basis of a material used for their roof that gives some idea regarding their housing condition.

a) Zhopari

Zopari is the house constructed out of grass, bamboo, etc. thematerial. The rural population,who are living in remote and far off areas especially, in the mid offorests where, they have to construct such houses for their survival.

It is found that in the study region only 2.1 percent rural population has been living in such grass or the thatched houses. The maximum numbers of Zopari's are observed in Shirol (3.8%) tehsil followed by Gadhinglaj (2.4 %) and Hatkanangle (2.3%) tehsils while remaining all tehsils are lying below than district average in Zopari.

b) Kuccha House

The kucha house is that which is made of mud walls and tiledroofs (Ramotra, 2008 p. 319). It is also considered that the house maybe made of mud, unbrunt bricks, GIsheets or other metal sheets.It is found that more than 36.5 per cent rural households werehaving kucha houses.

The highest numbers of kucha houses are located in the Ajra (63.8%) followed by Bhudargad (58.3%), Chandgad (57%), Gadhinglaj (50.9%) and Bavda(49.8%) tehsils where more than half of house are kucha house because this tehsils are located in hilly area therefore the economic condition of population is not good as compare to other tehsils while remaining all tehsils are lying below than district average in kucha house.

c) Pucca House

Pucca house is one of the fine indicators, which reflectsimmediately at a glance socio-economic status of household. It does notonly reflect the status but also provides good protection and security tothe members of the households for which the investment is alsoComparatively very high. More than56 per cent (56.6%) of them as per census were having pucca house.

In the study region maximum numbers of pucca houses are located Shirol (67.3%) tehsil followed by Panhala (66.5 %), Karvir (66.3%), Hatkanangle (63%) and Kagal (60.4%)

tehsils because this tehsils has agriculturally as well as industrially developed tehsils as compare to other tehsils in the study region while remaining all tehsils are lying below than district average in pucca house.

Table 2: Types of Households in Rural Area of Kolhapur District

Tehsil	Zopari	Kaccha	Pucca	RCC
Shahuwadi	3	35.1	59.1	2.8
Panhala	1.9	27.4	66.5	4.2
Hatkanangle	2.3	27.1	63	7.6
Shirol	3.8	23.1	67.3	5.8
Karvir	1.6	24.3	66.3	7.8
Bavda	1.9	49.8	45.2	3.1
Radhanagari	1.2	41.9	54.1	2.8
Kagal	2	34.8	60.4	2.8
Bhudargad	1.9	58.3	37.2	2.6
Ajra	1.9	63.8	32.4	1.9
Gadhinglaj	2.4	50.9	43.3	3.4
Chandgad	2	57	37.6	3.4
Dist. Avg.	2.1	36.5	56.6	4.8

Source: District Census Handbook of Kolhapur District, 2011

d) RCC House

RCC house is the special one, having roof, walls and floor all pucca and entire load is on columns, but in case of pucca house, the entire load is on walls rather than on columns.

The rural populations in the entire study area were having only 4.8 per cent RCC houses, and this RCC houses are majority located in Karvir (7.8%) tehsil followed by Hatkanangle (7.6%) and Shirol (5.8%) tehsils where industrial development is more while remaining all tehsils are lying below than district average in RCC house.

MATERIAL OF ROOF

Roof top is essential to cover the houses from sunlight as well as rainfall. In the rural part of the district 3 per cent roofs are constructed by using Grass/ Bamboo/ Wood. The roof tiles are general material which is used for cover the roof and here 9 per cent houses are covered with handmade tiles whereas 67.4 per cent houses are covered with machine made tiles. Metal sheets are another important material used as roof and 7.7 per cent houses are covered with metal sheets. Now the house is constructed by using R.C.C. material and near about 10.8 per cent roofs are constructed by using cement Concrete.

Table 3: Types of Material of Roof in Rural Area of Kolhapur District

Tehsil	Grass/ Bamboo/ etc.	Plastic	Handmade Tiles	Machine made Tiles	Burnt Brick	Stone /Slate	Metal/ Asbestos sheets	Concrete
Shahuwadi	4.7	0.6	1.8	84.6	0.2	1.5	2.2	4.4
Panhala	2.5	0.5	2.8	72.3	0.2	1.3	10.6	9.8
Hatkanangle	3.9	0.5	7.2	58.7	0.2	1.9	13.8	13.8
Shirol	3.1	0.6	11.4	58.2	0.4	2.4	10.3	13.6
Karvir	1.5	0.5	6.4	65.1	0.2	1.7	10.1	14.5

Bavda	1	0.1	1.2	81.2	0.1	0.9	12.2	3.3
Radhanagari	1	0.1	5.4	78.4	0.1	1	7.8	6.2
Kagal	2.1	0.3	15.5	69.1	0.2	1.4	4.3	7.1
Bhudargad	2.9	0.2	10	74	0.2	1.1	5.2	6.4
Ajra	4.2	0.4	12.3	74.3	0.2	1.4	1.7	5.5
Gadhinglaj	3.1	0.3	19	63.2	0.4	1	2	11
Chandgad	2.3	0.3	14.5	64.3	0.2	1	4.7	12.7
Dist. Avg.	3	0.4	9	67.4	0.2	1.5	7.7	10.8

Source: District Census Handbook of Kolhapur District, 2011

In the tehsil-wise distribution of houses as per type of roof, maximum numbers of houses with Grass or Bamboo roof is observed in Shahuwadi, Hatkanangle and Ajara tehsils and the maximum numbers of roof with Handmade Tiles is found in the Shirol, Kagal, Ajra, Gadhinglaj, Chandgad and Bhudargad tehsils whereas Machine made Tiles are major source of making of roof in all the tehsils in those Shahuwadi, Panhala, Bavda, Radhanagari, Kagal, Bhudargad and Ajra tehsil has maximum numbers in roof constructed by such tiles because they are cheap in price. In case of Metal or Asbestos sheets roof Panhala, Hatkanangle, Karvir, Bavda and Radhanagari tehsils has maximum houses while cement concrete roof are basically found the develop region such as Hatkanangle, Shirol, Karvir as well as Gadhinglaj and Chandgad tehsil which are hilly tehsils. The maximum number of roof with Stone or Slate is observed in the Hatkanangle, Shirol and Karvir tehsils.

As per table 2 highest number of roof is made by Machine made Tiles is in Shahuwadi tehsil whereas roof with Handmade Tiles is found in Gadhinglaj tehsil. In Hatkanangle tehsil Metal sheets roof is highest as compare to other tehsils. Karveer tehsil is develop among the all tehsils therefore roof with cement concrete is found highest in this tehsil whereas Shahuwadi and Ajara tehsils are maximum houses with Grass/ Bamboo/ Wood roof in the district because this are located hilly region where this material is found commonly.

MATERIAL OF FLOOR

Flooring is the general term for a permanent covering of a [floor](#), or for the work of installing such a floor covering. The choice of material for floor covering is affected by factors such as cost, endurance, noise insulation, comfort and cleaning effort. Some types of flooring must not be installed below grade, including laminate and hardwood due to potential damage from moisture.

There are various types of material used for the flooring purpose such as Mud, Wood, Burnt Brick, Stone, Cement and Floor tiles. In the district basically in rural area mainly Mud and cow dung is used for making floor because this is cheapest source as well as easily available in the region. Here 52.6 per cent household has Mud and cow dung flooring whereas 26.2 per cent household has permanent flooring by using floor tiles. Stone is another important material used for permanent flooring but is rough in nature and in the district 14 per cent households are used stone as a floor their houses.

The district wise distribution of floor material is given in table no. 5.4 where more than 70 per cent of households in Shahuwadi, Bavda, Radhanagari, Bhudargad and Chandgad tehsils uses mud and cow dung for flooring because this tehsils located in hilly region where agriculture and animal husbandry is main activity therefore such kinds of material is easily available whereas tehsils like Shirol, Karvir, Hatkanangle and Gadhinglaj are laying below

than district average because this tehsils are developed as compare to other tehsils in the study region.

Table 4: Types of Material of Floor in Rural Area of Kolhapur District

Tehsils	Mud	Wood	Burnt Brick	Stone	Cement	Floor tiles
Shahuwadi	75.7	0.3	0.3	3.6	1.9	18.2
Panhala	59.3	0.2	0.3	5.9	3.5	30.8
Hatkanangle	30.8	0.4	0.4	18.6	9.3	40.5
Shirol	30	0.2	0.8	25.5	10.4	33.1
Karvir	48	0.3	0.4	8.6	5.7	37
Bavda	83.7	0.1	0.3	2.1	2.1	11.7
Radhanagari	75.2	0.2	0.3	3.8	2.2	18.3
Kagal	58.4	0.2	0.3	16.2	3.1	21.8
Bhudargad	72	0.2	0.2	4.5	2	21.1
Ajra	63.3	0.2	0.2	18.3	3.2	14.8
Gadhinglaj	40.9	0.3	0.6	39.7	5.3	13.2
Chandgad	68.6	0.2	0.5	1.6	22.2	6.9
Dist. Avg.	52.6	0.2	0.4	14	6.6	26.2

Source: District Census Handbook of Kolhapur district, 2011

Floor tile flooring is ranks second in all tehsils in that Hatkanangle tehsil has highest numbers followed by Karveer tehsil with 40.5 per cent and 37 per cent respectively while Panhala and Shirol tehsils has households with floor tiles above district average because in this tehsils urban area is more therefore floor tile as easily available whereas remaining all tehsils are laying below than district average in using floor tiles in their houses.

Stones are also used for flooring where good quality stones are available. In the study region highest numbers of households in Gadhinglaj (39.7%), Shirol (25.5%), Hatkanangle (18.6 %) Ajra (18.3 %) and Kagal (16.2 %) tehsils uses stone for flooring as compare to other tehsils in the study region because many stone mines are present in this tehsils. Cement concrete flooring is also finds in the study region where households in Chandgad (22.2%) tehsils has highest number followed by Shirol (10.4 %) tehsil and remaining all tehsils are laying below than district average in Cement concrete flooring. In the few households are uses Burnt Brick and Wood for the flooring purpose but the per cent of this material is very low as compare to other material.

DWELLING ROOM:

A room is treated as a dwelling room if it has walls with a doorway and a roof and should beside and long enough for a person to sleep in, i.e. it should have a length of not less than 2 meters and a breadth of at least 1.5 meters and a height of 2 meters. A dwelling room would include living room, bedroom, dining room, drawing room, study room, servant's room and other habitable rooms.

In the Kolhapur district maximum numbers of (34.1%) houses are constructed with two rooms whereas households with single room ranks second with 27.9 per cent while 24.5 per cent houses has three rooms. The big houses or bungalows with four rooms or more than four is collectively 13.5 per cent this is basically constructed by persons which has large agriculture land or government servant.

Table 5: Number of Dwelling Rooms in Rural Area of Kolhapur District

Tehsils	One room	Two rooms	Three rooms	Four rooms	Five rooms	Six rooms and above
Shahuwadi	28	34.9	28.6	6.1	1.3	1.1
Panhala	21.1	35.1	30.6	8.6	2.4	2.2
Hatkanangle	39.1	33.4	16.4	6.9	2.2	2
Shirol	38.5	33.9	15.8	7.4	2.3	2.1
Karvir	27.6	33.4	24.4	8.8	2.9	2.9
Bavda	23	39.1	28.5	6.6	1.4	1.4
Radhanagari	20.1	34.9	31.7	9.4	2.2	1.7
Kagal	27.2	36.6	25.6	7.7	1.6	1.3
Bhudargad	23.2	33.8	27.7	10.7	2.5	2.1
Ajra	19.5	32.3	31	12.7	2.6	1.9
Gadhinglaj	24	35.8	25.9	9.7	2.5	2.1
Chandgad	20	29.3	26.6	15.5	4.3	4.3
Dist. Avg.	27.9	34.1	24.5	8.9	2.4	2.2

Source: District Census Handbook of Kolhapur district, 2011

The maximum numbers of single room houses are observed in Hatkanangle (39.1 %) and Shirol (38.5 %) tehsils followed by Shahuwadi tehsil which is sits above district average and remaining all tehsils are lying below district average. Highest numbers of households with two rooms are located in the Bavada (39.1) tehsil whereas lowest numbers are observed in Chandgad (29.3) tehsil.

A household with three rooms has third rank in all the tehsils where Radhanagari (31.7%) tehsil has maximum and Shirol (15.8 %) tehsil has minimum numbers of three room houses. Bavda, Shahuwadi, Panhala, Radhanagari, Kagal, Bhudargad, Ajra, Gadhinglaj and Chandgad tehsils has utmost numbers of three room houses which is more than district average.

The big houses with four rooms are majorly observed in tehsils like Chandgad (15.5 %), Ajra (12.7%), Bhudargad (10.7%), Gadhinglaj (9.7%) and Radhanagari (9.4%) while Bungalows with five rooms and above are located in few numbers in all tehsils in that Chandgad (4.3 %) tehsil has highest numbers follwed by Karvir (2.9 %), Ajra (2.6 %), Bhudargad (2.5 %) and Gadhinglaj (2.5 %) tehsils because these tehsils are agriculturally developed tehsils where joint family structure is observed.

CONCLUSION

As compare to the Maharashtra state the size of rural houses of the study area is large. It is found that, study area has mostly tile roofed, unburnt brick walled and mud floored rural houses. The material used for building of wall, roof and floor are highly determined by terrain, rainfall, temperature and economic status of family. The concrete and other pucca houses are mainly observed in central and eastern developed part of the study area. On the other hand, mud floored, tile roofed and kucha walled rural houses are mostly found in the southern and western part of the study area which is hilly and less developed.

REFERNECES

1. Ramotra, K. C. (2008) Development Process and the Scheduled Castes, Rawat Publications, Jaipur.
2. Census of India, District Census Handbook of Kolhapur District (2011).
3. Socio-economic Abstract of Kolhapur District (2014).
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Housing_in_India.
5. Chandhoke S. K. (1977) Housing Conditions in Rural India, India. International Centre Quarterly, Vol. 4, No. 2, pp. 172-183.

IMPACT OF RAINFALL ON CULTIVATED AREA IN KARJAT TEHSIL OF AHMEDNAGAR DISTRICT, MAHARASHTRA

Dr. Madhe Ganesh K.

Assistant Professor, Department of Geography, Shri Shahu Mandir Mahavidyalaya, Pune-411009

Abstract:

This paper reviews the knowledge on effects of climate change on agricultural productivity in Karjat Tehsil of Ahmednagar District (MH) and the consequences for policy and research. Warming is expected to lead to a northward expansion of suitable cropping areas and a reduction of the growing period of determinate crops (e.g. cereals). Present study has used the annual rainfall & crop cultivation. Line graph & bar graph method is used for the study. By the analysis conclude that increase the rainfall increase the crop cultivation & decrease the rainfall decrease the cultivation.

INTRODUCTION

Agriculture is the largest employer in the world and the most weather dependent, of all the human activities. Simultaneously agriculture is the most vulnerable to weather and climate risks. At present 40% of the earth's land surface is managed for crop land and pasture (Foley et al.2005). In developing countries, around 70% of total population dependent on agriculture. Of total annual crop losses in the world agriculture are mainly due to direct weather impacts viz. droughts, floods, untimely rain, frost, hail, heat (Hay, 2007) One third of the world's land area is used for food production and agricultural ecosystems can be found in almost every part of the world. As such, the impacts of climate change on agricultural biodiversity will be extensive and varied.

AIMS & OBJECTIVE

1. To find out impact of climate on agriculture of study region.
2. To see the relationship of rainfall & crop production.
3. To find changing cropping pattern due to rainfall variability from year to year

STUDY AREA

Karjat Tehsil is situated in southern Ahmednagar district. This is drought prone Tehsil, lies between 18°33'04"N to 18°42'96"N latitude and 74°41'55" to 75°21'83" E longitude. It has an area 1503.61 sq.kms, and average height from mean sea level is 594 mts. The climate of Karjat Tehsil is hot and dry in general. The maximum temperature recorded in the month of May rises to

about 40°C while the lowest temperature recorded in the month of January goes down to about 12°C. The district is one of the drought prone districts of the state due to uncertain and uneven distribution of rainfall. It receives an annual average rainfall of about 700 mm. during monsoon rainy season with summer and winter season.

According to 2001 census this Tehsil has population of 205,585. Agriculture is the main occupation of the people in this region. This Tehsil is having 76.32% arable land, which was under cultivation. Both Kharif, Rabbi and summer season in this area.

DATA SOURCE

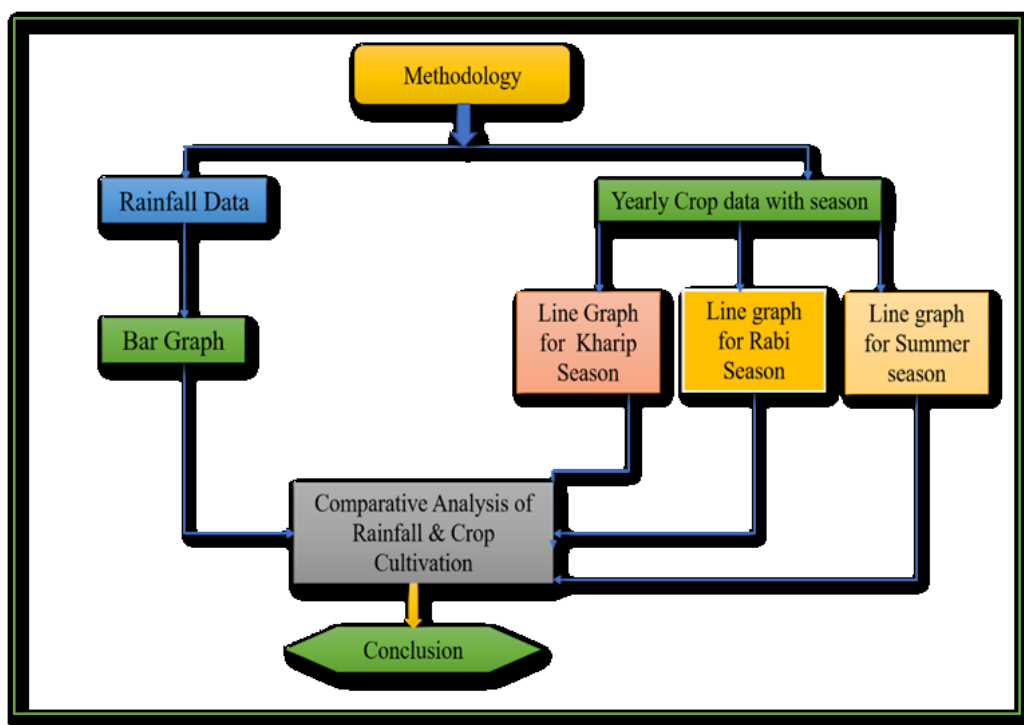
1. Present study uses the annual rainfall in Karjat & substations.
2. Crop cultivation Data with season in Karjat Tehsil.
3. Data related to concern department.
4. Boundary map of Karjat Tehsil with reference to Maharashtra, India.

METHODOLOGY

Secondary data used for present study.

Rainfall & Crop data has use to make line & bar graph.

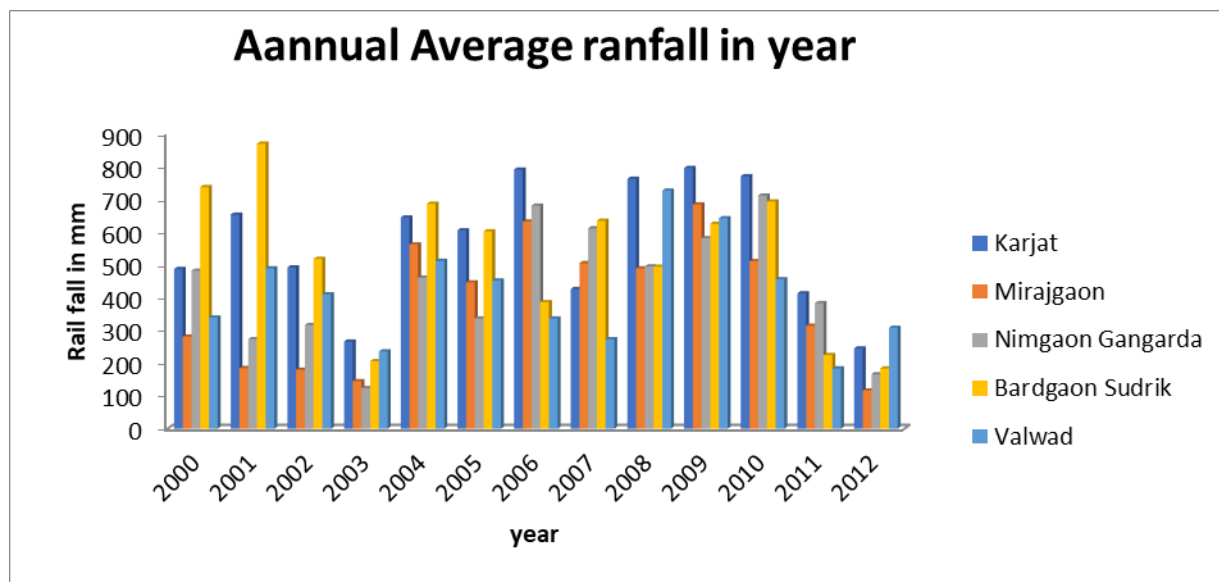
By the comparative analysis has done by line & bar graph.

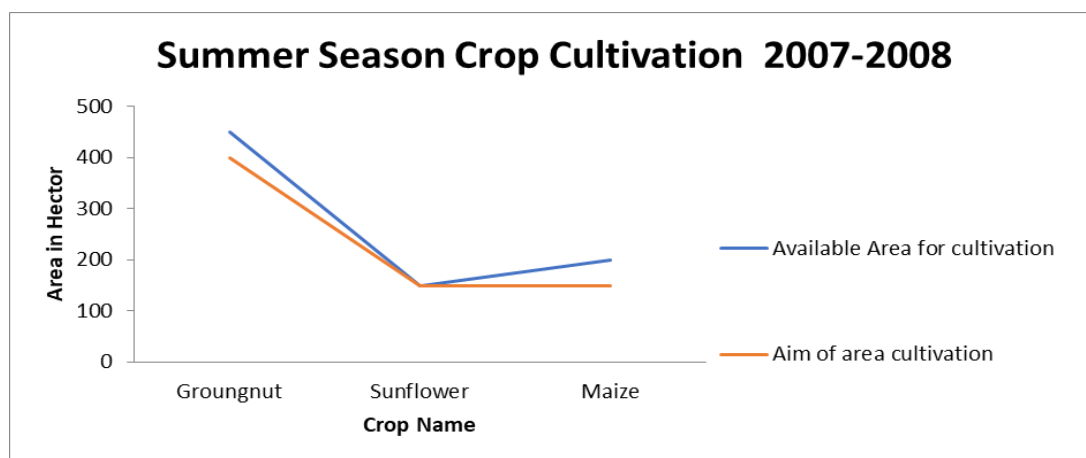
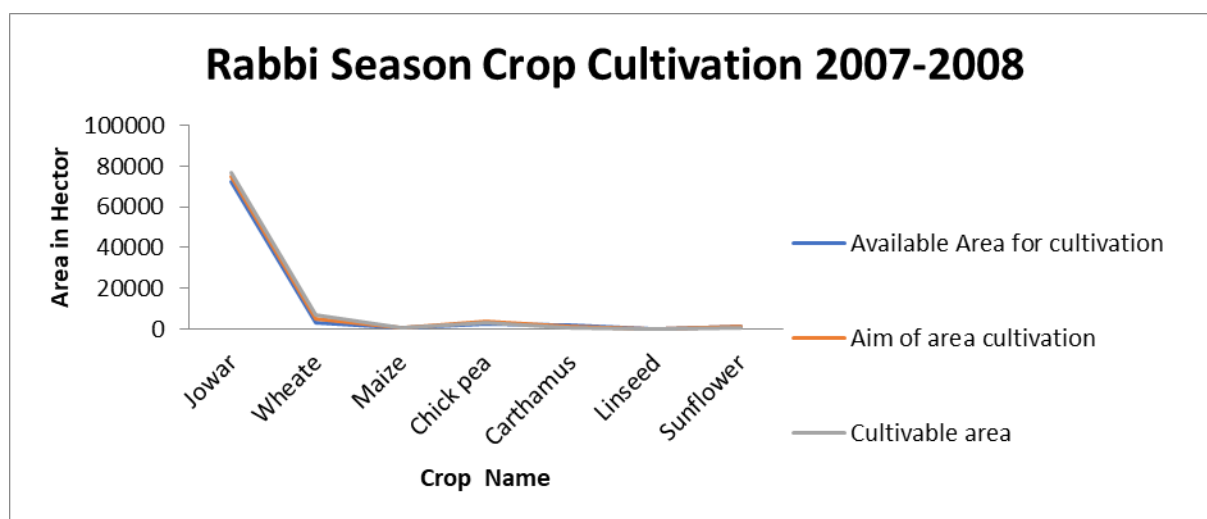
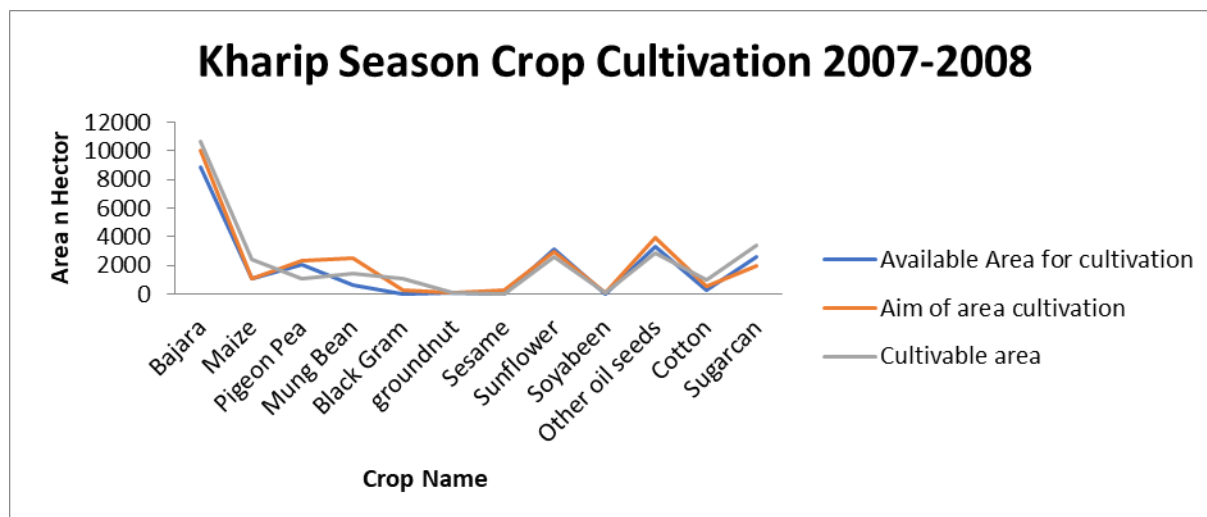
ANNUAL RAINFALL IN KARJAT TEHSIL

	Rainfall measurement Substations					
Year	Karjat	Mirajgaon	Nimgaon Gangarda	Bardgaon Sudrik	Valwad	Average in mm
2000	487	281	482	737	339	465.2
2001	653	185	273	869	489	493.8
2002	492	180	316	518	410	383.2
2003	266	145	124	206	236	195.4
2004	644	562	461	686	512	573
2005	605	446	336	602	452	488.2
2006	790	632	680	386	336	564.8
2007	426	505	611	634	273	489.8
2008	762	489	495	494	726	593.2
2009	795	684	581	625	642	665.4
2010	770	511	711	693	456	628.2
2011	413	314	383	225	184	303.8
2012	245	117	166	184	308	204

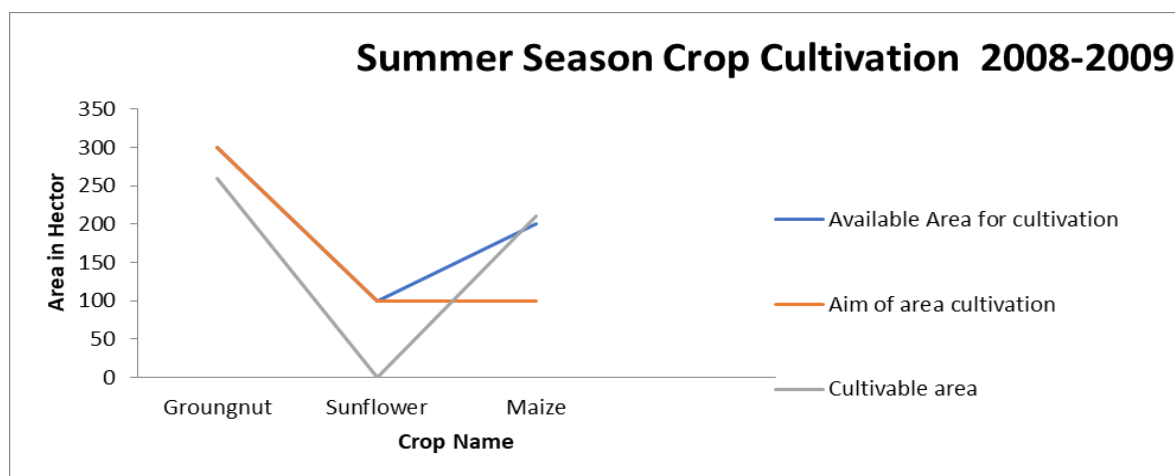
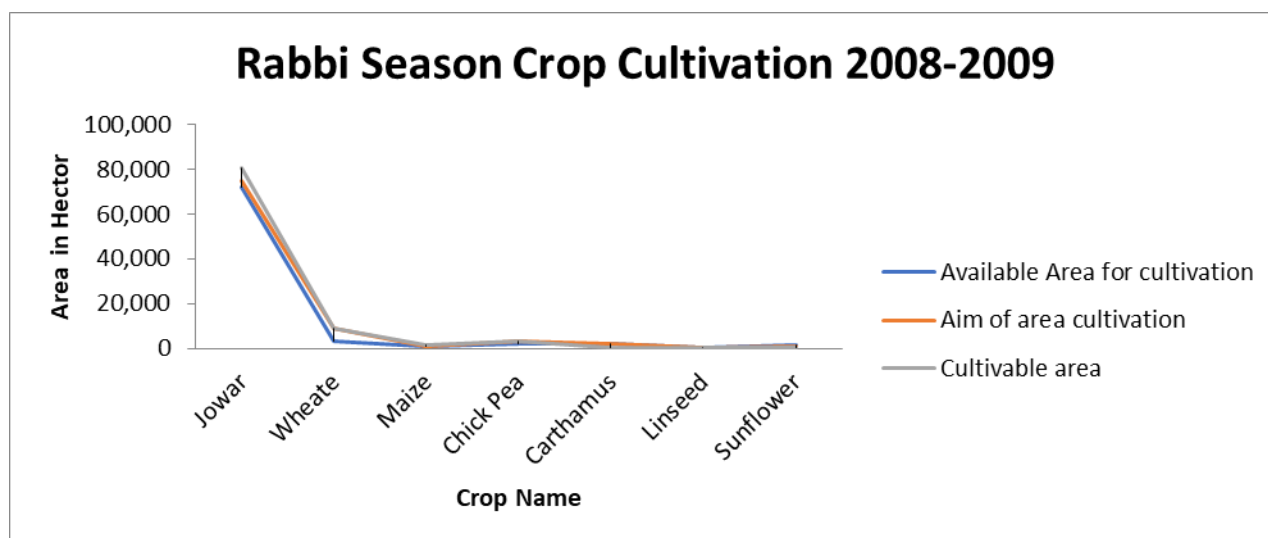
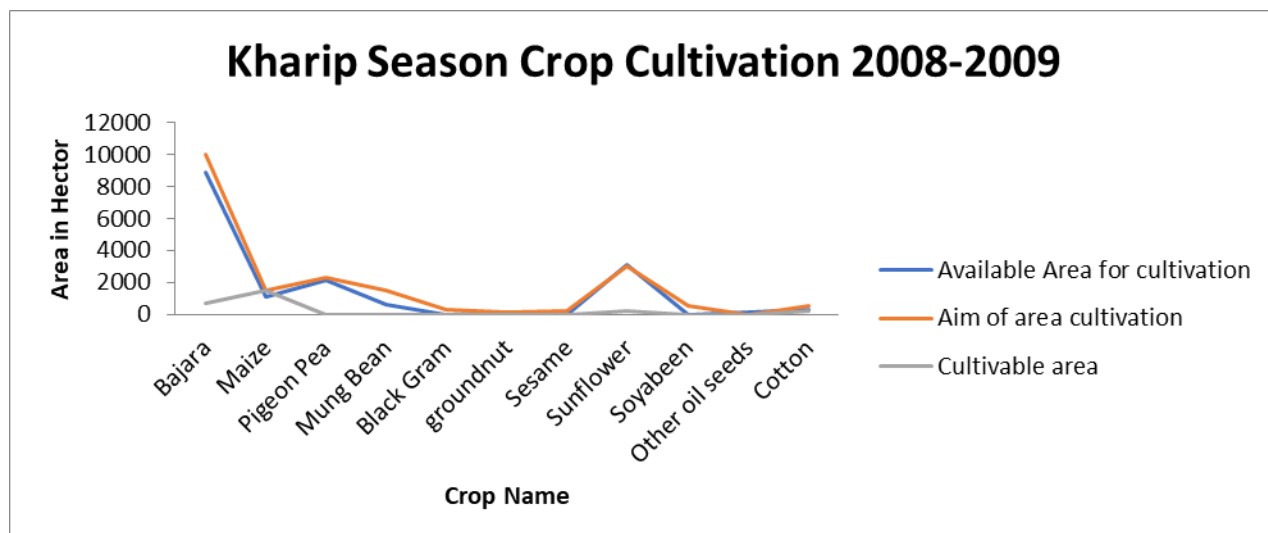
Table-1. Annual Average Rainfall in Karjat Tehsil

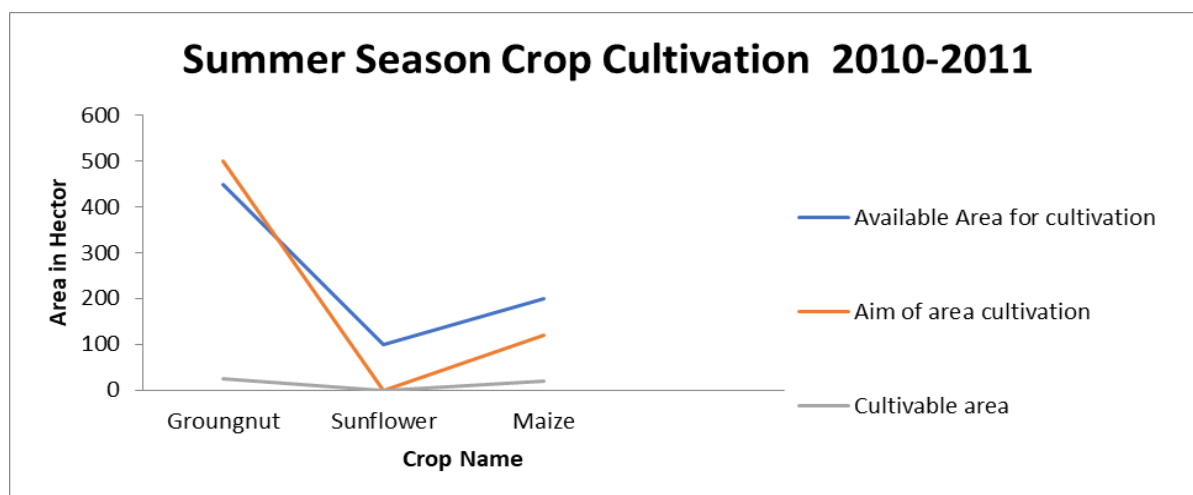
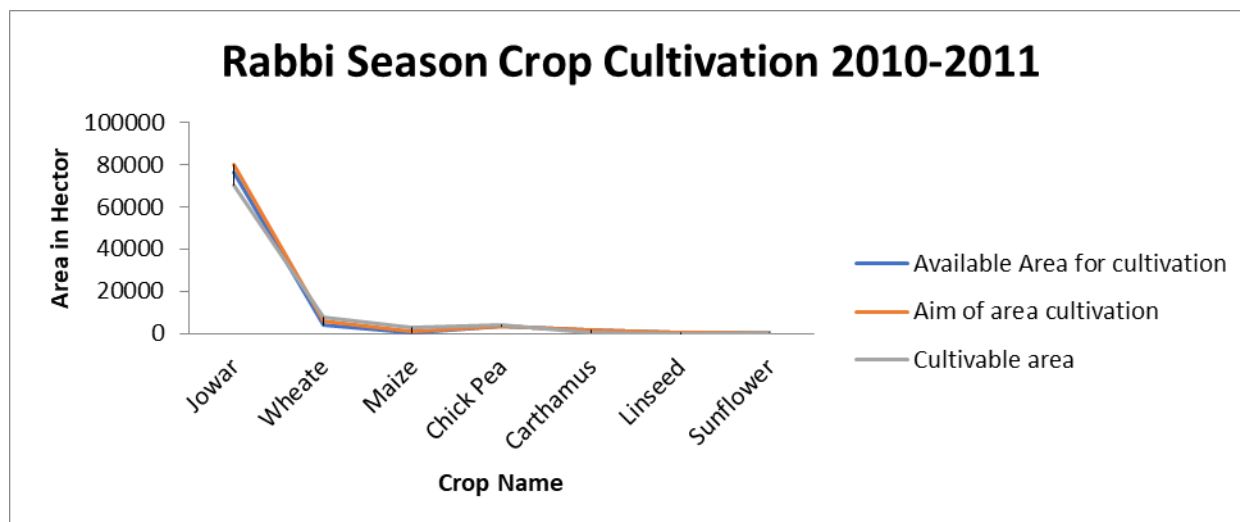
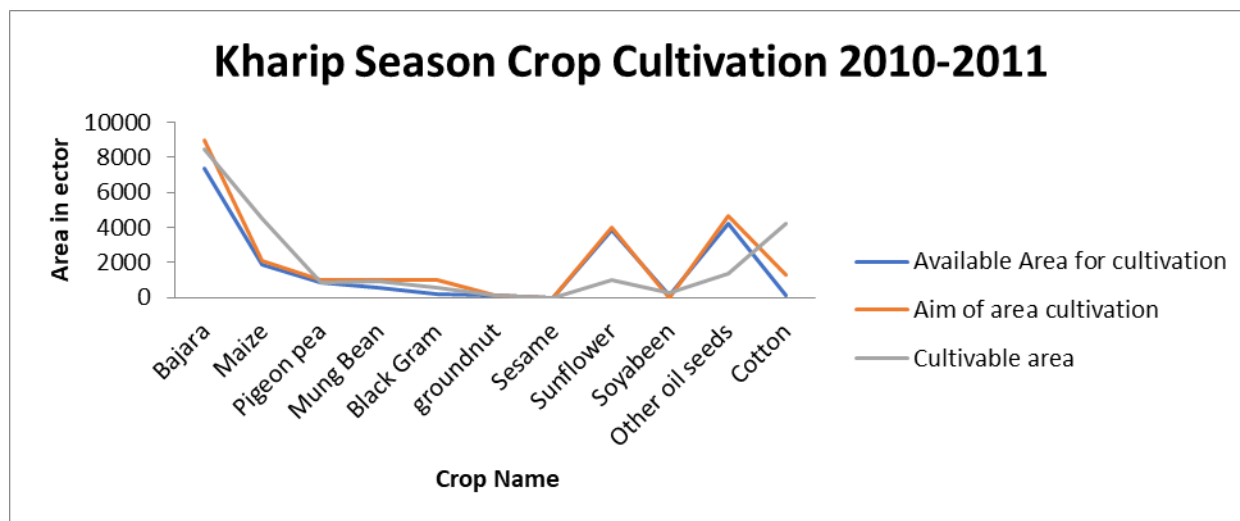
Area under Crop cultivation 2007-08

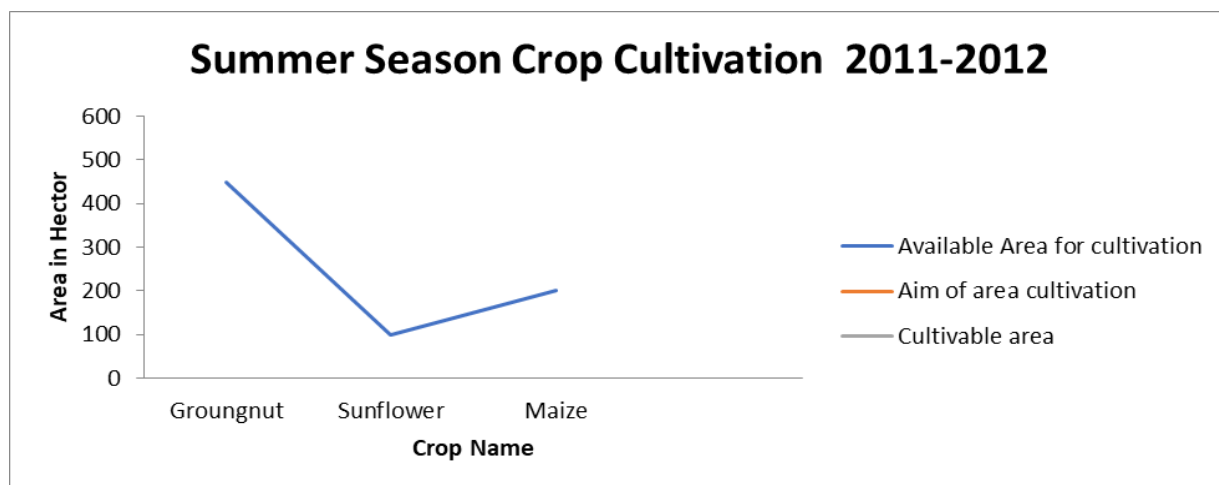
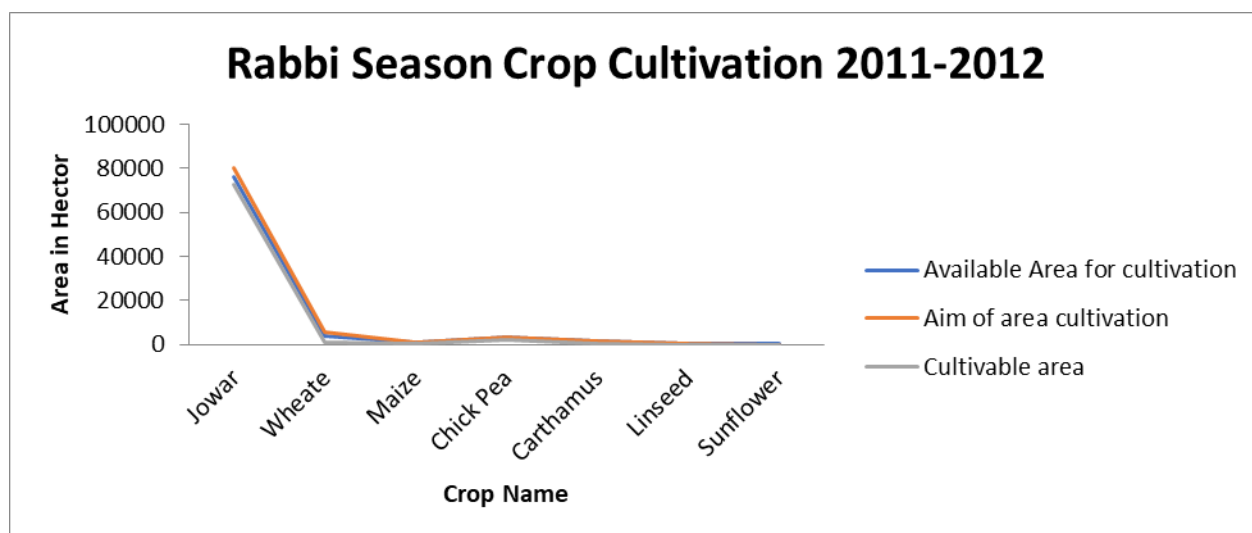
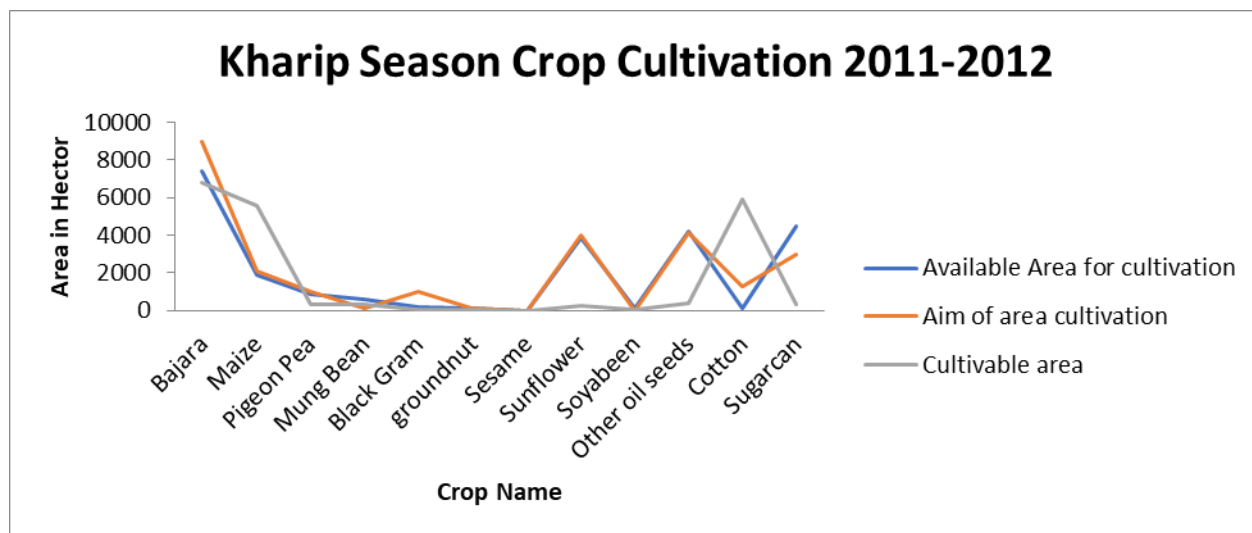
Area under cultivation 2008-09

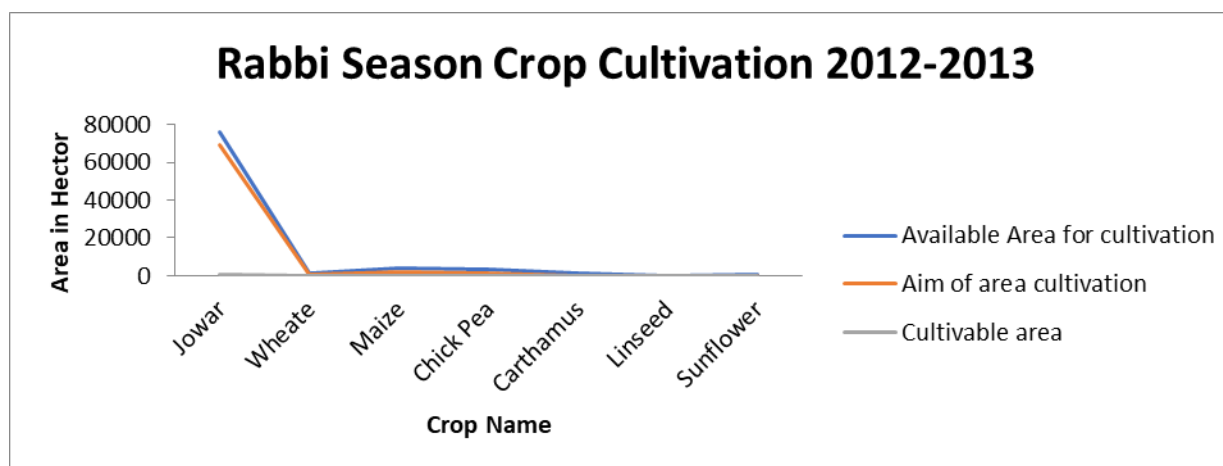
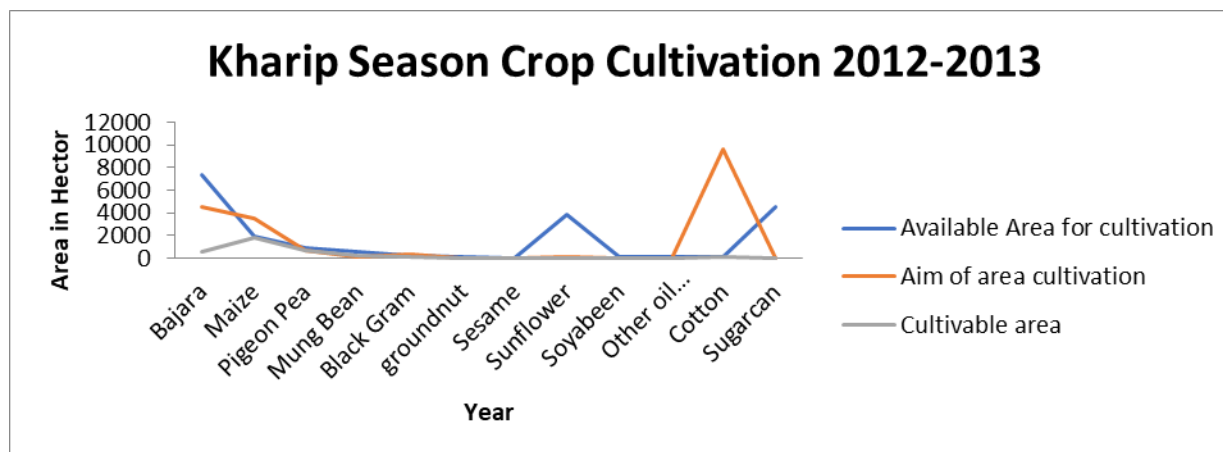
Area under Crop cultivation 2010-11

Area under Crop cultivation 2011-12

Area under Crop cultivation 2012-13

DISCUSSION AND RESULT

Rainfall changes have the expected effect on crop cultivation in KarjatTehasil. In 2007-08 average rainfall found 541mm. In this year Bajara, Mung Bean crop are increasing in kharip season. In 2008-09 due to very low precipitation the area under crop cultivation of rain fed crop like Bajara jowar etc. same condition found in rabbi and summer season.

In year 2009-10 Bajara cultivated area is higher than the target of cultivation area. Oil seeds, cotton, jowar, wheate and sunflower crops cultivation is increasing than the available area of cultivation.

Due to enough rainfall in kharip season bajra, maize, cotton crops cultivation area was increase than target of area cultivation. In rabbi season jowar cropping cultivation area was increasing like kharip season.

In year 2011-12 due to low precipitation found crop cultivated area is less than target of cultivated area. In 2012-13 having excessive drought in Maharashtra so in this study area found very less cultivation in this time.

CONCLUSION

Karjat is one of drought prone area in rain shadow zone of Ahmednagar District; hence water scarcity is main problem in this area. Economic development of Karjat is totally depending on agriculture. Because of uncertain rainfall agriculture production is also change.

According to line graph of crop cultivation. Rainfall is reduced in 2006 to 2007 cultivation of crop is also reduce. Rainfall is increase in 2008-09 has increase with increasing crop cultivation.

Cultivation of the crop is very less in year 2012-13. This was great drought in India. Its shows that crop cultivation is purely depending on rainfall in region. Hence, the main conclusion that emerges from this area impact of rainfall change has the cultivation of agriculture is also change. The present evidence suggest that this region may be more likely to suffer by rainfall (dry drought) and losses in crop cultivation.

Researcher found many aspects regarding crop cultivation as well as selected crops and area under cultivation. In present farmers are aware about drought conditions and its effect so they were having used modern techniques of irrigation systems.

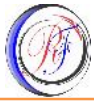
REFERENCES

- Rosenzweig, C., Hillel, D., 2000.** Soils and global climate change: challenges and opportunities. *Soil Sci.* 165, 47–56.
- J.E. Olesen, M. Bindi/ Europ.J.Agronomy 16 (2002)**Consequences of climate change for European agricultural productivity, land use and policy239–262
- Rao, D. Gangadhar, Katyal, J. C., Sinha, S. K., and Srinivas, K. (1995),**“Impacts of Climate Change on Sorghum Productivity in India: Simulation Study,” in C. Rosenzweig *et al.* (eds.), *Climate Change and Agriculture: Analysis of Potential International Impacts*, ASA
- SpeciaHundal,S. S., and Kaur, P. (1996),**“Climate Change and its Impact on Crop Productivity in the Punjab, India,” in Y. P. Abrol, G. Gadgil and G. B. Pant (eds.), *Climate Variability and Agriculture*, Narosa Publishing House, New Delhi, pp. 377–93.1
- A.kashyapi, Archana P Hage, Impact of climate change on world Agriculture: A Review**

Mall, R. K., Bhatla, R., and Pandey, S. N. (2007), “Water Resources in India and Impact of Climate Change,” *Jalvigyan Sameeksha*, 22, pp. 157–76.

Mall, R. K., Singh, R., Gupta, A., Srinivasan, G., and Rathore, L. S. (2006), “Impact of Climate Change on Indian Agriculture: A Review,” *Climatic Change*, 78, 2–4, pp. 445–78

SOCIAL JUSTICE AND DEVELOPMENT FROM BELOW: AMBEDKAR'S VISION OF RURAL DEVELOPMENT IN INDIA

V.M. Ravi Kumar,

Assistant Professor, Department of History, B B Ambedkar University, Lucknow, Email:

vmravikumar@gmail.com

N. K. S. More

Associate Professor, Department of Environmental Science, B B Ambedkar, University, Lucknow.

Abstract

Dr. Ambedkar has been a versatile personality who reflected and acted for shaping Modern India. He waged a lifelong crusade to criticise caste based inequalities and advanced several measures to create inclusive and egalitarian society in India. This paper attempts to capture his ideas on development of rural areas in India from the perspective of social justice. It has been proposed that in spite of his critique of rural areas, he proposed several innovative measures for development of rural areas and agriculture. These measures are highly relevant even today to develop rural areas within the framework of inclusive development.

Key Words: Ambedkar, Rural Development, Social Justice, Village, Development.

Introduction

The overwhelming academic and public discourse on Dr. Ambedkar revolves around his contribution to constitution making and positive discrimination of Dalits. The fact, however, is that Ambedkar is quintessentially a modernist thinker possessing wide range of strategies for inclusive development of India. This paper explores the development vision of Ambedkar with regards to rural areas of India and various suggestions her offered. It is explicitly visible fact that he offered fascinating solutions to elevate the overall prosperity of rural areas however with particular reference to equity.

Social justice as a concept and practice has been foundational pillar of Ambedkar's thought and practice. For his social justice which means prosperity and happiness to largest number of society is essential condition for emancipation of human spirit. Is lifelong crusade against oppression and exploitation of marginalised sections reflects his commitment to actualise the notion of social justice (Jatava, 2006). This paper explores the social justice dimension of Ambedkar thought and practice in the domain of rural development.

Even though Ambedkar was a strong critic of rural areas which he believes harbour untouchability, he was indeed aware of necessary of development. The rural development vision of Ambedkar has two components: firstly, he demonstrates how the Indian rural areas exclude majority of working population in the name of culture and tradition and second component is that he unveils such a vision for rural development which is capable of promoting inclusive development.

The ideas of Ambedkar on village systems of India can be analysed from three broad approaches. Those are: positioning his ideas in the discourse on rural nationalism in British India: his personal ideas on rural society of India and strategies he suggested to achieve rural egalitarianism.

I. Positioning Ambedkar in the discourse of rural nationalism

Nationalist, intelligentsia (Chandra, 2009) particularly of M.K. Gandhi was a strong exponent of rural nationalism. His book 'Hind Swaraj' published in 1909 advocates the gospel of ruralisation of India. For Gandhi the idea of rural India is more of spiritual and civilisational response to the British rule (Parel, 2010). Ambedkar in his article entitled 'Small Holdings in India' published in 1918 took different stand on the ides of ruralisation of

India. By adopting comparative perspective at global level, he highlighted the following points: Indian agriculture backward and not capable of generating surplus and improve the standard of living of population: Indian agriculture is burdened with over concentration of population and hence a domain of ideal labour: he highlighted the problem of disguised unemployment and perceived it as waste of human potential: he proposed the shifting of population gradually to non-farm sector to make population more productive and he also highlights the channelization benefits of industrialisation to rural areas which he calls as 'reflex effect'. Of course finally he advocates that acceleration of development process in rural areas is the only remedy for socio-economic and political crisis in India.

Aforementioned process explicitly shows the way in which Ambedkar visualised development of Indian rural areas. All these measures according to Ambedkar need to implement by committed state machinery with the help of strong and benevolent state finance and policy. The argument Dr. Ambedkar advanced was that idealisation of Indian villages life is not enough to solve the critical problems rural India was subjected to, rather concerted effort is need with systematic approach.

II. Ambedkar's critique of Rural Areas of India

Ambedkar views that on account of their anti-progressive stand village areas are incapable of progressing and creating healthy society. The volume five of collected works of Ambedkar shows his critique on Indian villages. He rejects the romantic notion of village communities created by the British, accepted and propagated by nationalist intelligentsia. He proposes that Hindu social system exclude Dalits from having a meaningful life. He gives the following reasons:

- 1) Denial of co-existence
- 2) Denial of access to resources.
- 3) Denial of dignified life
- 4) Denial spiritual co-existence

The problems of untouchables in the rural areas summed up by Ambedkar in the following statement: 'there is no trade in which they are engaged themselves as a means of earning a livelihood. They have not the capital for it and even if they had, no one would buy from them' (Ambedkar, 2014). On account of these problems Ambedkar did not prefer villages to be a basic unit of future India as advocated by Gandhi.

The ideas of Ambedkar on Indian society in general and villages in particular indeed influenced by critique of anglicists (Moir and Lastopoli, 1999) on Indian society and his own personal experiences and interaction. For him villages are the domains wherein Dalits lost their human dignity. He also views that on account of their anti-progressive stand village areas are incapable of progressing and creating healthy society. The volume five of collected works of Ambedkar shows his critique on Indian villages. He rejects the romantic notion of village communities created by the British, accepted and propagated by nationalist intelligentsia (Rodrigues, 2002). He proposes that Hindu social system exclude Dalits from having a meaningful life. He gives the following reasons:

- 5) The untouchables must live in separate quarters away from habitation of Hindus.
- 6) The untouchables must observe the rule of distance pollution or shadow or pollution as the case may be.
- 7) It is offence for the untouchable to possess land and cattle.
- 8) It is offence for the Untouchable to possess ornaments and good cloths.
- 9) It is offence for the untouchable if he happens to come into the village on a sacred day.

These rules apparently reject three basic needs essential for survival of human beings. Those are as follows: segregation from social intercourse, denial of access to natural resources and denial of recognition of existence. These denials according to Ambedkar made Dalits as semi-human beings which means more of animals and less of human beings.

Besides this, Ambedkar also presents the occupational structure of Untouchables in villages. Those as follows:

- 1) Untouchables should carry the message of any event took place in the House of Hindus.
- 2) Untouchables should carry on occupations such as carrying dead animals, cleaning streets, etc.
- 3) Untouchables must work when any occasion in House of Hindus
- 4) On certain festivities, the untouchables must submit their women to members of village community to be made the object of indecent fun.

Besides this, Ambedkar also provides how the socio-economic mobility of untouchables prevented by Hindu society.

- 1). Possessing of land for untouchables is highly discouraged by Hindu society.
- 2). Untouchables were compelled to work as labour on the lands possessed by Hindus.
- 3). Untouchables were compelled to work for minimum wages fixed by Hindu landlords.

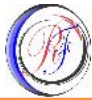
The problems of untouchables in the rural areas summed up by Ambedkar in the following statement: 'there is no trade in which they are engaged themselves as a means of earning a livelihood. They have not the capital for it and even if they had, no one would buy from them' (Ambedkar, 2014). On account of these problems Ambedkar did not prefer villages to be a basic unit of future India as envisaged by Gandhi.

III. Ambedkar ideas on development of rural areas

As an intellectual engaged himself with happenings in India, Ambedkar formulated certain strategies for development of rural areas. Ideas of Ambedkar on rural development can be captured from 'Scheduled Caste Emancipation Draft Manifesto of 1951. Here he suggested the following suggestions for development of rural areas:

- 1). Control of the population by the way of intensive awareness programme at one level and establishment of rural clinics to ensure birth control scheme.
- 2). Agriculture must be mechanised. Agriculture in India can never become prosperous so long as the method of cultivation remains primitive.
- 3). To make mechanised farming possible, cultivation on small holding must be replaced by large farms.
- 4). To increase the yield, there must be provision for adequate manuring and for the supply of healthy seeds.
- 5). The state should take the responsibility providing all inputs to farmers.
- 6). There should be separate agricultural settlement for Scheduled Castes by allocation of government lands.
- 7). Effective management of forests to stabilise monsoon systems and hydraulic systems. This is to be achieved by extensive afforestation of dry and arid areas.
- 8). Provision of continuous irrigation to farmers and as well as electricity at lower cost.
- 9) Distribution of all surplus lands to all landless in general and Untouchables in particular.
- 10). Minimum wage regulations need to be implemented in agriculture.
- 11). Provision of cooperative credit at lower interests rate.
- 12). Advocated for cooperative and collective farming under guidance of the state.
- 13). State must ensure that there shall be no landless labour.
- 14). Proposed the concept of agricultural income tax to bring about equity in taxation (Thorat and Kumar, 2008).

Besides aforementioned points Ambedkar also suggested the following measures to strengthen the agriculture sector of India which is a backbone of Indian economy: establishment of research institutes; experimental and demonstrative farms; provision of agricultural education and scientific and efficient pest controlling system. These measures for Ambedkar capable of modernising Indian agriculture and bring about prosperity in rural areas of India.

Conclusion

Ambedkar has been one of the significant contributors who shaped the destiny of Modern India. In spite of his critical stand on rural areas, he evolved and suggested several innovative measures to development of rural areas in general and agriculture in particular. These measures are quite useful to contemporary public policies and rural development measures to achieve inclusive society in rural India. Obviously inclusive society in essentially require to achieve social justice and egalitarian socio-economic order which Ambedkar dreamed about and tried to made it as reality.

References

1. Ambedkar, (2014). Dr. Ambedkar Writings and Speeches, Vol. 5, Ambedkar Foundation, New Delhi.
2. Chandra, B. (2009). Histor of Modern India, Orient BlackSwan, New Delhi.
3. Parel, A. (2010). Gandhi: Hind Swaraj and Other Writings, Cambridge University Press, New Delhi.
4. Jatava, D.R. (2006). Social Justice: Indian Perceptive, Neha, New Delhi, 2006.
5. Moir, M and Zestoupoli, L. (1999). Great India Debate: Documents Related to Orientalists and Anglicists Controversy, Rutledge, London.
6. Rodrigues, V. (2002). The Essential Writings of B.R. Ambedkar, Oxford University Press, New Delhi.
7. Thorat, S and Kumar, N. (2008). B.R. Ambedkar: Perspectives on Social Exclusion and Inclusive Policies, Oxford University Press, New Delhi.

TRADITIONAL KNOWLEDGE IN CONSUMER PROTECTION

E. Kavitha

Saveetha School of law, Chennai.

Abstract

Traditional Knowledge is essentially culturally and it is integral to the cultural identity of the social group in which it operates and is preserved. “Traditional knowledge” is an open-ended way to refer to tradition-based literary, artistic or scientific works; performances; inventions; scientific discoveries; designs; marks, names, and symbols; undisclosed information; and all other tradition-based innovations and creations resulting from the intellectual activity. A process leading to the creation of TK may not be formally documented in the way that much scientific and technological information is recorded. The creation of traditional knowledge does not diminish its cultural value or its value from the point of view of technical benefit. The intellectual property right system can protect traditional knowledge for two reasons. First, the current system seeks to privatize ownership. Second, this protection is time-bound and my paper deals with reasons for protection of traditional knowledge, and inadequacy of legal system and methods to protect.

OBJECTIVE

This objective of this paper is

- To study traditional knowledge in aspects of intellectual property.
- To find the causes and consequences of increasing number of traditional knowledge and intellectual property issues connected with it.
- To provide suggestions and remedies to increase the number of intellectual property as well as to protect the traditional knowledge.

NULL HYPOTHESIS

This increasing of a patent of traditional knowledge leads to protection of innovations by ways of trade secrets.

ALTERNATIVE HYPOTHESIS

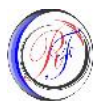
This increasing of a patent of traditional knowledge does not lead to protection of innovations by ways of trade secrets.

INTRODUCTION

Intellectual property over traditional knowledge helps indigenous people in sustainable development. Traditional Knowledge was treated as Knowledge in the public domain for free exploitation without showing any respect and traditional knowledge place an important role in food securities, agriculture, and medical treatment. Intellectual property law differs from one country to another country. The case of traditional knowledge of indigenous and local peoples have opened debate on the adequacy and ethics of intellectual property protection. The absence of the international treaties, that causes serious negligence for the protection of the traditional knowledge and the benefits of new technology. Overpopulation, colonialism, climate change, economic crisis are some of the factors of food insecurity leads to hunger and malnutrition. In this situation, Traditional knowledge acts as a tool to address the food security and indigenous health care systems which are based on traditional values and practices. So various laws, policies have been made to ensure conserving preserving the traditional or indigenous knowledge of local communities in local, regional, national and international level to attain public health welfare.

IMPORTANCE OF TRADITIONAL KNOWLEDGE IN INDIA:

Traditional knowledge is an important thing in many people life in developing countries. Patenting of traditional knowledge helps millions of people from health care and food securities. The importance of traditional knowledge for its creators and for the world

communities to preserve and protect has gained growing recognition in international flora¹. The Forest Act in India says procedure for framework and documentation of knowledge and the nature of evidence required for recognition of the rights of these communities in the Intellectual property in respect of such knowledge. The provisions of the Biological Diversity Act and Forest Rights Act of 2006 provides rights for traditional knowledge in respecting and protecting the knowledge of the local communities in varieties of plants and declaring that the intellectual property rights, in such knowledge belongs primarily to members of the community collectively.

REASONS FOR PROTECTION OF TRADITIONAL KNOWLEDGE IN INDIA

The world inherently incapable of protecting their traditional knowledge. There are aware of Value of traditional knowledge in an advancement of society and most traditional knowledge is undocumented another important concern of India is that the process of globalization the element of collective traditional knowledge of society for commercial profit of few. India an abundant knowledge about the traditional value of various forest products. Intellectual property rights have been designed by present commerce, traditional knowledge cannot be protected². For instance, traditional knowledge not is patented because of the knowledge lacks inventive character, because of the inherent lack of novelty. We need particular focus on community knowledge and community innovation and India is one of the main countries where traditional medicines from plant source are being used from ancient time.

PATENT OF TRADITIONAL KNOWLEDGE

Traditional knowledge is from the communities or by individual owners and it is information that is transmitted from generation to generation within the communities or within the families in oral form without any proper documentation. The reason on which traditional knowledge are undervalued for the fear in the communities is if the knowledge were documented it would have been lost to the community by expropriation. A patent grant to the individual and to the inventor who has used his knowledge and skills to produce a product or process which is new, involves an inventive step and is capable of industrial application³. The TRIPS agreement also has some provisions for the protection of traditional knowledge and the obligation is to protect geographical indication can be used for traditional knowledge and with indication used for production and sale of goods, reputation or other characteristics of the goods. The traditional knowledge is widely and universally accepted with Western and Modern society innovation of protection system and becoming a reference point within the regular operations of the international patent systems.

INADEQUACY OF LEGAL SYSTEM IN TRADITIONAL KNOWLEDGE

General issues relating to the protection of traditional knowledge

Due to lack of legal systems in make traditional knowledge highly vulnerable to biopiracy. several traditional plants and related in India have also been allegedly falsely patented by the US Patent office including Neem, Haldi, Pepper, Mustard, Basmati Rice, Ginger, Castor. Traditional knowledge is a resource has its capacity in commercial benefits for the development of useful practices and process for the benefit of people.

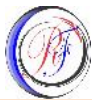
Granting of patents in respect of traditional knowledge:

The grant of patents or other intellectual property right covering traditional knowledge to persons and then the indigenous people or communities who have originated

¹ <https://www.cbd.int/traditional/intro.shtml>

² <http://www.wipo.int/tk/en/>

³ <http://eprints.rclis.org/14020/1/TKD.html>

the knowledge control it. traditional knowledge already in the public domain or without the content of indigenous peoples and local communities amount to an unauthorized appropriation of the knowledge

Consent and benefit sharing:

Traditional knowledge is being used without the authorization of the indigenous peoples or communities who have originated and legitimately control it and without proper sharing of the benefit that occurs from such use.

THE CASE RELATED TO PROTECTION OF TRADITIONAL KNOWLEDGE

The rice patent

They issued a patent for Basmati Rice lines and grains on 1997. The invention is by means of a novel to determining the cooking and starch properties of rice grains and its use in identifying desirable rice lines”⁴.

Turmeric

In 1993 the USPTO granted the University of Mississippi Medical Center patent rights over a “healing a wound by administering turmeric to a patient afflicted with a wound”. But Turmeric has been used in India for centuries. Indians grow up with a constant awareness of turmeric the tuber when dried keeps practically forever. It was canceled in 1998 after reexamination. It says that indigenous societies around the world how easy it was to falsely patent centuries-old traditional knowledge.

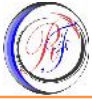
Neem

A tree legendary to India has been used as a biopesticide and medicine in India for centuries. Ancient Indian Ayurvedic texts have described the Neem tree and its medicinal healing properties as far back as 5000BC. The European patent office (EPO) revoke in its entirety patent number 436257 which had been granted to the United States of American and the multinational corporation W.R. Grace for a fungicide derived from the seed of the Neem tree. Despite Neem’s ancient tradition, over 12 US patents were recently taken out Neem-based Emulsions and solutions.

CONCLUSION

Traditional knowledge plays very important role in ensuring public health through conserving biological, cultural and linguistic diversity. Also in national and international level various laws, programs, and policies has been made to ensure food security through conservation and management of traditional knowledge and biodiversity for the welfare of the public health. Awareness should be created to all people, it should also include, school students, college students, and faculties of colleges and universities. In my paper, I suggest that, even there are lots of laws, policies and programmes had been made, The “Participatory mode” is the best way to address the goals of protecting traditional knowledge to address the public health wherein tribal people, farmers, ecologists, illiterate villagers; that participation and active coordination are much needed. In fact, the local people participation alone can attain the long and short term goals of conservation and protection of traditional knowledge to address the public welfare. So The Central and State government alone cannot protect the public welfare but the people of every nation should be aware and follow the measures has been taken for enjoying not only for present generations also for the future generations.

⁴ Intellectual property book Dr.B.L.Wadehra
Volume 5, No. 4 - Dec., 2017

THE BRIDES OF REASON: DAVIE'S POETIC COLLECTION**Dr. Geeta Devi**Email-tejusgeetapal@gmail.com

The Brides of Reason (1955) contains 29 poems out of which “Brides of Reason,” “Among Artisan’s House,” “Three Moral Discoveries,” “Hypochondriac Logic,” “The Garden Party,” “Pushkin: A Didactic Poem,” “Remembering the ‘Thirties,’” “Woodpigeons at Raheny,” “On Bertrand Russell’s ‘Portraits from Memory,’” “Creon’s Mouse,” “The Evangelist” etc require explanation and critical evaluation for the judgment of this Movement poet. The title of this volume indicates the rational approach of the poet and his control over passion and emotion.

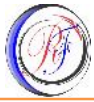
The Movement poets are ‘anti’ to all idealistic literary traditions prevailing from Chaucer to the twentieth century in poetry. They are ‘anti’ to the humanistic tradition, to excessive feeling and emotion of the Romantic and Victorian poets. Among all these earlier poets we find a hope for a better future which is also rejected by these poets. Davie’s three major poems, “Brides of Reason,” “Too Late for Satire” and “Remembering the ‘Thirties’” are based on his attack upon these three major aspects of the English literary tradition.

Humanism has chiefly implied the revival of liberal learning in Renaissance. The ideal of such humanism is to restore the charms of the classical civilization of ancient Greek and Latin. Its other important implication is the belief in man’s eternal capacity to mould his fate according to his wish and will. The movement is against both of the meanings. They neither present Greek and Roman heroes in their work nor accept man’s eternal capacity. Humanism in the eighteenth century came to suggest that the poet must work to remove the follies of mankind which a satirist does. In the revival of neo-Augustan tradition the Movement poets never ignored the sensibility of their age. The eighteenth century was an age of stability and the poets could make their readers aware of their follies, but the latter half of the twentieth century, as Davie and his friends realized, was an age of instability. They expressed their responses to their period in phrases such as ‘out of crying tone,’ ‘woe,’ woe! Or ‘it is later than your think,’ or ‘things are going from bad to worse.’ “And a whole generation of English writers grew with me in this modestly profitable skill.” (Davie: 1982, 28)

Though their tone is saturnine, they never dare enough to write satirical poems with the intention of improving the follies prevailing in the society.

In his poem “Too Late of Satire” Davie expresses various reasons of his rejection of satirical poetry which was the dominant poetic tradition of the eighteenth century the age of enlightenment in which secular skepticism punctured the obscurantist prejudices of the Christian churches. The role of the satirist was that of a surgeon who’s first and foremost task was to diagnose the maladies of their age and provide adequate remedial measures against them. A satirist had to safeguard himself from the sycophancy of within and also the sycophants of society. Their satires are rooted in their awareness that human civilization has been moving from one decline to another and the multiplying corruptions of history are too formidable to be left neglected. In the last stanza, Davie accuses Alexander Pope of being pitiless and arrogant because Pope had said that lie was proud to see men afraid not of God but of him. Pope’s pitilessness was available to Davie and his companions but they could not hope to reuse their age to see reason. They did not have the confidence and sureness of Pope because the period in which they lived had become immune to such didactic criticism. The corruptions were fast increasing but the satirists were too feeble to make man aware of these corruptions, much less make their aware of the necessity to remove them.

The poem “Brides of Reason” deals with the deep attachment of the poet to the eighteenth century poetry and attacks the Romantic poets dominated by imagination, while

the Romantic poets laid emphasis on value generalities such as imagination, emotion, love, beauty and immortality. The Movement poets were looking for the opposite qualities which they could find only in the Augustan poets. The Augustans were pragmatic in their approach and gave more importance to the head than to the heart. He avoided personal experiences as theme and chose subjects which were larger in dimension and appealed to the common sense of the readers.

The Poem “Among Artisan’s House” is based upon the subject of a particular place Plymouth where Davie went in 1945, the last year of the Second World War and married a girl. Plymouth is one of the three home towns of the Royal Navy where he had gone as a sailor. The poet himself has said about this poem:

The house in this poem is the home of Doreen’s parents, in Paverell. But it is seen less as the domain of her mother than of her father. Welshship Wright in whom I detected, though he was so far from his native ground, a capacity for that pious cherishing of places and customs that looked for in vain in the family that he liked, I had married into. (Davie: 1982, 64)

The first stanza of the poem presents the picture of Artisan’s house of Plymouth:

High above Plymouth, not so high
But that the roof tops seem to sweat
In the damp see-mist, the damp see-sky
Lowers on terraced houses, set
Like citadel, so blank and high;
Clothes lines run to a handy cleat,
And plots are furiously neat. (CP I, 5)

The latter two stanzas explain the decay of British civilization which is not observed by the mass of the people. Few people consider this fact and have a great opinion about it, but it has a very ‘small and mean’ quality of being useful. The civilization is either in imperfect developed part or in a decaying form. The poets like Davie accept that the loss of civilization certainly affects the common phenomena of society but they have no idea for its remedy. The small civilities are crying in a painful tone to safeguard them which at a time had a very large range that the revival of the same is expected by the poet. The poet asks the reader to search for the remedy when he finds himself in helpless situation.

The meaning of this title lies in the last but one stanza where the poet expresses the cause of the decay of British civilization. The life had become bound in the ‘hills over Plymouth sounds’ in a continuous process of mechanism and people had no time to think of British civilization and where always busy with their work; so the decay was but natural. The real fact about current British affairs is given in the last stanza:

There is no moral to the scene,
Curious relic from the past,
What has and not what might have been
It serves to show now. And at last
Shortly nothing will be seen
By which historian may fix
The moral shape of politics. (CP I, 5)

Plymouth survived heavy points biasing during the Second World War, and the ‘continuity is clear/ from drake to now.’ ‘Mutual respect,’ ‘terraced House,’ ‘the moral shapes of politics’ symbolize communal and democratic values.

In his poem “The Garden Party” he calls ‘in our black country’ which lay emphasis upon poet’s national feeling. But ‘black’ indicates the calamity brought by Second World War. Under the shade of ever green tree cedar in a large and wide open area he finds the children of ‘local magnates’ the aristocrats of his locality playing tennis. He does not want to hide the envy raised in his mind due to the jealousy of class privilege as he belongs to lower

middle class. He thought that those who want to please such person are really foolish and only wish 'I had my time again to show the capability hiding in me.'

The poet invented a situation to quench his thirst of class privilege when he fell in love with a girl of higher class than his own. His anger could be observed whenever he used to shake his hand with the girl as "he shook absurdly" not politely to express his wrath. At the end of the poem he found the distinction between his own policy and his father's more submissive. According to him 'rich people are always sad' which is said by Shakespeare: "Uneasy lies the head that wears the crown." His 'equalizing principle' is that we (under privilege) suffered by them (aristocrats), "There is all the youth we might have had." 'Tennis-courts,' 'local magnates,' and 'tango'—American dance with strongly marked rhythm—the fourth stanza has a romantic mood in which he calls 'faces hung pearls upon a cedar bough,' it shows a faint shadow of Pound who compares the faces of metro with petals on a wet black bough. The tone of the poem is not challenging but mild and witty. The pivot of the poem is attached with society what we find in most of the Movement poems.

The next poem of this volume "Evangelist" makes clear his study of the Augustans, the personified abstraction in the second line, and more significantly, the way in which, at the beginning of the third stanza, the subdued metaphor of the "tides of feeling," very nearly a cliché, is revived by careful syntactical placing, governing the kinetically vigorous verbs, "rise and sink," one finds here the economy of means which Davie so much admired in the Augustans:

"My brethren..." And a bland, elastic smile
Basks on the mobile features of Dissent,
No hypocrite, you understand. The style
Befits a church that's based on sentiment. (*CP* I, 22)

There is, it seems, an undercurrent of intense feeling, almost of anguish, flowing strongly beneath the decorously rippling surface.

Donald Davie is the most reactionary poet of his age. We might see him, as mining in the great ascetic vein of contemporary art:

Creon, I think, could never kill a mouse
When once that dangerous girl was put away,
Shut up unbridled in her rocky house,
Colossal nerve denied the light of day. (*CP* I, 9)

"Remembering the 'Thirties'" is primarily a poem about the impossibility of one generation understanding the next as:

Hearing one saga, we enact the next.
We please our elders when we sit enthralled;
But then they're puzzled; and at last they're vexed
To have their youth so avidly recalled. (*NL* 70-71)

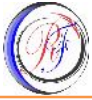
On reading the fifth stanza, we can see that Davie is no less critical of himself than of his elders:

Ourselves perhaps. The Devil for a joke
Might carve his own initials on our desk,
And yet we'd miss the point because he spoke
An idiom too dated, Audenesque. (*NL* 71)

Davie is trying to poke a little fun at the representative figures of the time. Though Davie is talking about all that is ephemeral and dated in the poets of the 'thirties, he clearly implies that they possessed the sovereign quality of courage, which led some of them, to die in Spain defending what seemed to them a just cause.

The last two stanzas unmistakably reveal its true intent, its praise of courage as a reconciling virtue:

A neutral tone is nowadays preferred.

And yet it may be better, if we must,
To find the stance impressive and absurd
Than not to see the hero for the dust. (NL 72)

As we have seen with other poets of the *New Lines*, so also with Davie, their approach to nature is different. Davie was not always to feel—what in the course of his poem “Woodpigeons at Raheny” feels a sort of Capuchin out of time with the natural world:

One simple and effective rhyme
Over and over in the April light;
And a touch of the old time
In the serving-man stooping, aproned tight,
At the end of the dappled avenue
To the easy phrase, “tereu tereu,”
Mulled over by the sleepy dove
This was the poem I had to write. (NL 70)

Brides of Reason, for all its limitations, was an important and accomplished collection. It showed that Davie had precisely found the type of poetry he wanted to write and could write it skillfully. His next collection *A Winter Talent* included many poems of the same style as that of *The Brides of Reason*, except some of them showed different technique and an unexpected movement towards a symbolism.

Works Cited and Consulted

1. Bergonzi, Bernard. “Davie and Pound.” *Donald Davie and Responsibilities of Literature*. Ed. George Dekker. Manchester: Carcanet, 1983. Print.
2. Conquest, Robert, ed. *New Lines*. London: Macmillan, 1956. Print.
3. Cox, C. B., and A. E. Dyson. *Modern Poetry: Studies in Practical Criticism*. New Delhi: Longman, 1963. Print.
4. Cuddon, J. A. *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. London: Penguin Books, 1999. Print.
5. Davie, Donald. *Augustan Lyric*. London: Heinemann, 1974. Print.
6. ---. *Brides of Reason*. Oxford: Fantasy Press, 1955. Print.
7. ---. *The New Oxford Book of Christian Verse*. Oxford: OUP, 1981. Print.
8. ---. *Poems*. Oxford: Fantasy Press, 1955. Print.
9. ---. *A Winter Talent and Other Poems*. London: Routledge, 1957. Print.
10. *MLA Handbook for Writers of Research Papers*. New Delhi: East-West Press, 2009. Print.

स्वातन्त्र्योत्तर हिन्दी कहानियों में चित्रित आर्थिक परिदृश्य

हरेन्द्र नाथ राव

हिन्दी तथा आधुनिक भारतीय भाषा विभाग लखनऊ विश्वविद्यालय
लखनऊ

अर्थ वह केन्द्रीय इकाई है, जिससे सामाजिक एवं राजनीतिक स्थितियों का निर्माण होता है। भारत प्राकृतिक संसाधनों से सम्पन्न राष्ट्र है। इसकी सम्पन्नता का अंदाजा इसी से लगाया जा सकता है कि मीलों दूर यूरोप वाले इसके आकर्षण से बच नहीं पाये थे। इस आर्थिक का मूल आधार कृषि एवं उससे सम्बन्धित उद्योग है। कृषि का जी० डी० पी० में योगदान सबसे अधिक है। हालांकि विगत वर्षों से उसका योगदान कम होता जा रहा है। भारत की अधिसंख्य आबादी कृषि एवं उससे सम्बन्धित उद्योगों पर निर्भर है। लेकिन औपनिवेशिक शासन के दौरान कृषि एवं उनसे जुड़े लोगों जैसे किसान, दस्तकार एवं मजदूरों का इतना अधिक शोषण हुआ कि उनकी स्थिति बद से बतर होती गयी, और आगे चलकर आत्महत्या को विवश हुए। इसके जिम्मेदार शासन-प्रशासन एवं प्राकृतिक आपदायें थी।

स्वतन्त्रता प्राप्ति के समय देश की आर्थिक व्यवस्था अत्यन्त जर्जर थी। पूरा देश अनवरत, मंहगाई, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार और जनसंख्या वृद्धि का शिकार बन गई थी। देश के सामने सबसे विकराल समस्या खाद्यान्न की थी। इसको ध्यान में रखकर सरकार ने नीतियां बनाई। खाद्यान्न संकट और आर्थिक विषमता को कम करने के लिए सरकार ने योजना आयोग में कृषि विकास और सामुदायिक विकास पर जोर दिया गया। सिंचाई के साधनों के लिए बहुउद्देशीय योजनाएं, भाखड़ानांगल बांध, हीराकुण्ड बांध, दामोदर घाटी योजना को कार्यक्रम में लाया गया।

“परिवर्तन और विकास की गति में तीव्रता लाने के लिए सरकार ने मिश्रित अर्थव्यवस्था को लागू किया, जहाँ एक ओर सहभागिता, सामुदायिक विकास, गरीबी हटाओ, हरित एवं श्वेत क्रांतियाँ लाने के सार्थक प्रयास किए गए, वहीं दूसरी ओर विदेशी पूंजी, औद्योगीकरण, बहुराष्ट्रीय कम्पनियाँ, पंचायती राज की विभिन्न संस्थाओं, वैश्वीकरण, उदारीकरण, आधुनिकीकरण तथा ग्लोबल विलेज की धारणा ने ग्रामों में विकास और परिवर्तन की रफ्तार को गति प्रदान की है।”^प इस प्रकार सरकार ने आधारभूत संरचनाओं, वैदेशिक नीतियों, योजनाओं एवं कार्यक्रमों के द्वारा लोगों को मूलभूत आवश्यकताओं को प्रदान करने के प्रयास किये।

नव पुष्पित एवं पल्लवित राष्ट्र अभी उठा ही था कि भारत पर चीन ने 1962 में आक्रमण कर दिया। इसके कुछ वर्षों बाद 1965 एवं 1971 में भारत पाक युद्ध हुआ। इस युद्ध ने भारत की कमर तोड़ दी। युद्ध की विभीषिका ने अर्थव्यवस्था के ढांचे को बुरी तरह चरमरा दिया। इसके अलावा अकाल, सूखा, अतिवृष्टि आदि ने देश में अन्न एवं अन्य खाद्य पदार्थों का संकट उत्पन्न कर दिया। मुद्रास्फीति और मुद्रा अवमूल्यन के कारण मुद्रा की क्रय शक्ति का ह्रास कर जनता के लिए कमर-तोड़ मंहगाई करें का दुर्वह भार आदि सभी सामान्य व्यक्ति को अर्थाभावों के ऐसे जंजाल में फांस दिया कि उससे उबरना कठिन हो गया।

लोग इन आर्थिक संघर्षों से क्षत-विक्षत हो गए हैं, उनकी देह पर आर्थिक चोटों की मार देखे जा सकते हैं आर्थिक विवशता ने मनुष्य के स्वप्नों को क्षार कर जीवन में एक निरर्थकता का अहसास भर दिया है। रमेशचन्द्र शाह की कहानी ‘जंगल में आग’ का पात्र आज के सामान्य व्यक्ति की सही तस्वीर पेश कर रहा है— “दरअसल मेरी लड़ाई किसी और से नहीं, खुद अपने आप से ही है कि मैं क्यों बिना लिए दिए, कुछ किए कराये तैंतीस साल का हो गया। मैं कितनी तेजी से बुढ़ा रहा हूँ। सचमुच मेरी उम्र तेइस बरस से ज्यादा नहीं होनी चाहिए थी, ये दस बरस मेरे ऊपर किसने लाद दिए ? तेइस बरस में ही आर्थिक मार से बुढ़ा गया।”^{पप}

कुछ ऐसे ही संदर्भ गिरिराज किशोर की कहानी ‘ठंडक’ का पात्र श्रीधर भी रोटी की जुगाड़ में बाहर जाता है, किन्तु वहाँ से भी वह निराशा का दंश लेकर लौटता है और उसकी पत्नी इस सत्य को महसूस करती है, “रोटी का मिलना बाहर जाने या अंदर रहने पर निर्भर थोड़े ही करता है। बाहर जाकर भी आदमी रहेगा तो मुल्क में ही, मुल्क भर की हालत लगातार एक सी होती जा रही है।”^{पपप} वस्तुतः यह स्थिति श्रीधर जैसे व्यक्ति विशेष की न होकर मुल्क के प्रत्येक व्यक्ति की है।

व्यक्ति को पग-पग पर आज यह अहसास होता है कि “सबसे बड़ी चीज दुनिया में पैसा है, पोजीशन है। बाकी सब ढकोसला है। सब बकवास है। ताकत और पैसा और रौब-दाब, इनसे बढ़कर कोई चीज दुनिया में नहीं है। जिसके पास पैसा है, उसके पास सब कुछ है।”^{पअ} भीष्म साहनी की ‘पटरियों के ये शब्द आज का जीवन सत्य है। इस कहानी में ‘पटरी’ जीवन की मुख्य सुविधाओं का और ‘कटरा राघोमल’ सामान्य आदमी की संघर्षरत जिन्दगी का प्रतीक बनकर आते हैं।

मार्कण्डेय की ‘आदर्श कुक्कुट गृह’ कहानी देश में प्रचलित कागजी योजनाओं और व्याप्त भ्रष्टाचार को उजागर करती है। भोले-भाले ग्रामवासियों को फुसलाकर ‘आदर्श कुक्कुट गृह’ का सदस्य बना लिया जाता है और झूठे सपने दिखाए जाते हैं। ‘आदर्श कुक्कुट गृह’ का उद्घाटन कलक्टर साहब द्वारा होता है। बड़े-बड़े साहब, तहसीलदार साहब, डिप्टी साहब, कानूनगो जिला विकास अधिकारी साहब अपने भाषण में गाँव की आर्थिक दशा में क्रान्तिकारी परिवर्तन की बात करते हैं, भाषणों में व्यक्ति, कागजों में लिखित सपने आंखों के सामने देखते ही देखते चूर हो जाते हैं, कलक्टर का ड्राइवर बी0डी0ओ0 से बतलाता है— ‘मेम साहब को बड़ा शौक है, मुर्गे के गोस्त का, बी0डी0ओ0 साहब अच्छा मुर्गा छॉटने की स्वीकृत लापरवाही से दे देते हैं। कलक्टर का चपरासी, स्वस्थ मुर्गा का गर्दन पकड़कर चल देता है। धीरे-धीरे अन्य अफसरों के चपरासी छोटे साहब को घेर लेते हैं और मुर्गे को लेकर चल पड़ते हैं। आदर्श कुक्कुट गृह थोड़े ही देर में खाली हो जाता है।’^अ

गाँवों में आज भी भूमिधर मजदूरों की मजदूरी के रूप में अन्न और कुछ नगदी दे देते हैं। मजदूरों के श्रम के अनुसार उन्हें मजदूरी की प्राप्ति नहीं होती है। रामदरश मिश्र की ‘जमीन’ कहानी में आर्थिक विषमता ध्वनित होती है। जमीन केवल बड़े लोगों के पास है। छोटी जाति वालों के पास न के बराबर है। दलित जातियों में दोनों समय खाना भी उपलब्ध नहीं होता है। कहानीकार ने एक वाक्य द्वारा चमरौटी की आर्थिक स्थिति को अभिव्यंजित कर दिया है— “पड़ोस में एक कुत्ता बहुत नंगे और भूखे स्वर में रो उठता है। पु ऊं ऊं ऊं.....। मोहन को लगता है कि सारी चमरौटी इस आवाज में लिपट कर थर्रा उठी है।”^{अप}

सूखा पड़ने पर फसले सूख जाती है। चारों ओर प्राणी अन्नाभाव के कारण त्राहि-त्राहि करने लगते हैं। क्रय-विक्रय भी फीका पड़ जाता है। शिव प्रसाद सिंह की ‘आरपार की माला’ कहानी में मटरू के यहाँ सूखे के कारण पाँच दिन का फाँका पड़ा हुआ है। वह दिनभर बैठकर रस्सियाँ बंटता है, परन्तु खरीददार कोई नहीं “मटरू के परिवार के फाँके के पाँचवाँ दिन था। वह दिनभर बैठकर रस्सियाँ बंटता है पर कोई खरीददार नहीं। झोपड़ी का एक-एक कोना रस्सियों से भर गया, पर चूल्हे में आग जलने की नौबत न आई।”

शिवमूर्ति की ‘भरतनाट्यम’ कहानी में आर्थिक भ्रष्टाचार को अभिव्यंजित किया गया है। ‘भरतनाट्यम’ कहानी में स्कूल के प्रबंधकों की इच्छानुसार शिक्षकों को चलना पड़ता है। अध्यापकों से पूरे वेतन पर हस्ताक्षर कराकर आधा ही वेतन दिया जाता है “दस्तखत कराने वाली तनखाह डेढ़ सौ रुपये और मिलने वाली पचहत्तर रुपये। मिलने वाली से पाँच रुपये-प्रतिमाह अनिवार्य रूप से बिल्डिंग फण्ड में बंट जाते थे।”^{अपप} अध्यापकों को प्रबन्ध समिति के बच्चों को बिना शुक्ल के पढ़ाना पड़ता है। अध्यापकों का सम्मान प्रबंध समिति की दृष्टि में नौकरी से ज्यादा नहीं है। निष्कर्ष रूप में हम यह कह सकते हैं कि आर्थिक भ्रष्टाचार की कहानी शिक्षा संस्थानों में ही नहीं बल्कि यह समस्या लगभग सभी विभागों में देखने को मिलती है।

कुछ कहानियों में गाँव की गरीबी का पारम्परिक रूप से चित्रण भर नहीं किया गया है अपितु उस परिवेश से साक्षात् कराया गया है। जिसकी एक पीढ़ी तो गाँव में रहकर दिन-ब-दिन गरीब से गरीब होती जा रही है, किन्तु शहर में शिक्षा प्राप्त करने गया लड़का कोई अभाव नहीं पाता और फिर वह शहरी जीवन की आशा-आकांक्षाओं और अपने ग्रामीण परिवार की आर्थिक तंग बस्तियों के बीच त्रिशंकु बन जाता है। चन्द्र प्रकाश पाण्डेय की ‘विरुपायताओं का बोझ, एक ऐसी सशक्त कथा है। जिसमें ग्रामीण जीवन की एक पक्ष बड़ी प्रामाणिकता से चित्रित हुआ है। इस कहानी का नायक गंवई, गाँव का लड़का शहर जाकर पहले शिक्षा प्राप्त करता है, फिर शहर में नौकरी मिलने पर विवाह हो जाने पर वहीं का अपनी घर गृहस्थी का ही हो रहता है। बारंबार उसे गाँव के परिवार की आर्थिक विशेषताएं और उनसे उत्पन्न समस्याएं सालती हैं, किन्तु वह एकाध रात के लिए ही जब वह गाँव आता है। गाँव में गरीबी से संघर्ष करते बूढ़े बाप ‘बाऊ’ अपने बच्चों को अपनी गरीबी की छाया से भरसक बचाते हैं। वे उसे यह कहकर सांत्वना देते हैं— “देहात में तो यह सब लगा रहता है।”^{अपपप} अपने माता-पिता के कष्टों को दूर करने में अक्षम कथाकार अपने को अंदर ही अंदर कहीं से बहुत रीता

महसूस करने लगता है। इस प्रकार यह कहानी आज के गाँव की सही तस्वीर पेश करती है, जिस किसान या गाँव वासी स्वयं आर्थिक विरूपायताओं के बोझ से दबा हुआ था, अपनी भावी पीढ़ी को शहर भेजकर उसके लिए सुठा जुटाने के लिए कृत संकल्प है।

आर्थिक दबावों का प्रभाव दाम्पत्य जीवन में भी परिलक्षित हो रहा है। गिरिराज किशोर की कहानी 'ठंडक' में पति-पत्नी एक लम्बे अर्से के बाद मिलने पर भी सहज नहीं हो पाते, क्योंकि दोनों अपनी-अपनी आर्थिक विवशता को कूतने में लगे हैं। दीर्घ प्रवास के बाद लौटा पति घर की स्थिति का जायदा लेने की चेष्टा में अपने वर्तमान सुख को नहीं जी पाता और पत्नी यही सोचती रह जाती है कि ये परदेश में कैसे रहे होंगे, समस्याओं का आर्थिक विवशताओं वाला रूप उनके सम्बन्धों में एक ठंडक ला देता है।

इसी प्रकार रमेश चंद्रशाह की 'पक्ष' की पत्नी मनोरमा पति यतीन को इसी बात का दोषी मानती है कि उसने कभी उसकी इच्छाओं का ध्यान नहीं रखा, शेष परिवार के लिए वह ता जिन्दगी खटता रहा है,—किन्तु अपनी इच्छाओं का होम कर भी वे दोनों आदर्श बहू और आदर्श बेटे की 'कसौटियों' पर खरे उतर पाते हैं। उनकी दाम्पत्यगत, कटुता का कारण आर्थिक है।^{पृ०}

आर्थिक परिस्थितियों ने पिता-पुत्र, मां-बेटे के सम्बन्धों में एक तीखी अनुभूति भर दी है। यह तीखी अनुभूति कहीं-कहीं तो पिता के विद्रोह के रूप में है। सम्बन्धों पर पड़ते आर्थिक दबाव का ही स्वतः स्फूर्त परिणाम है— सम्बन्धों का बिखर जाना जिसके कारण सामाजिक रिश्ते—नाते, संयुक्त परिवार बड़ी तेजी से विघटित हो रहे हैं और विघटन की प्रक्रिया तीव्रतर होती जा रही है।

“उषा प्रियंवदा की वापसी” जिसमें गजाधर बाबू वर्षों की लम्बी नौकरी के बाद परिवार में अपनों के बीच भी बेगाने होकर रह जाते हैं और उन्हें वहाँ से भी वापसी का ही निर्णय लेना पड़ता है। राजेन्द्र यादव की 'विरादरी बाहर' के पारस बाबू को अपनी ही बनाई खड़ी की गई गृहस्थी में वृद्धावस्था आने के कारण एक अजनबीपन भोगना पड़ता है, मानों वे विरादरी से बाहर कर दिए गए हों। यशपाल ने भी 'समय' कहानी में पिता की बेचारगी और टूटपन की सशक्त आख्यान किया है जिनका अस्तित्व अपने समस्त 'नएपन' के बावजूद पिछली पीढ़ी के लिए निरर्थक हो जाता है।^{पृ०}

इस प्रकार स्वतन्त्रोत्तर हिन्दी कहानियों में हम देखते हैं कि आम आदमी अपने जीवन की मूल आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए दिन-रात एक करते हैं। इसके बाद भी बहुत से लोगों का दो जून की रोटी नसीब नहीं होती है। इसके साथ-साथ आर्थिक दबावों के कारण सम्बन्धों में बहुत परिवर्तन दिखाई पड़ रहे हैं।

सन्दर्भ

1. कुरुक्षेत्र, अक्टूबर-2007, ग्रामीण विकास मंत्रालय, नई दिल्ली, पृ० 14
2. रमेश चन्द्र शाह, 'जंगल में आग' पूर्वोदय प्रकाशन, दिल्ली, संस्करण-1974, पृ० 107
3. गिरिराज किशोर, 'हम प्यार कर ले' राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, संस्करण-1980, पृ० 25
4. भीष्म साहनी, 'पटरियाँ', 'विकल्प', सम्पादक, शैलेश मटियानी, कथा विशेषांक, नवम्बर, 1968, पृ० 15
5. मार्कण्डेय 'आदश कुक्कुट गृह' कहानी 'भूदान' नया साहित्य प्रकाशन, इलाहाबाद, संस्करण-1961, पृ० 35
6. डॉ० रामदरश मिश्र, 'जमीन', कहानी 'एक वह' नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली, संस्करण-1974, पृ० 110
7. शिवमूर्ति, 'भरतनाट्यम्' 'सारिका' सम्पादक-कन्हैयालाल नंदन, अगस्त-1981, पृ० 53
8. चन्द्र प्रकाश पाण्डेय, 'विरूपायताओं का बोझ', गल्प भारती सम्पादक-सकलद्वीप सिंह, दीपावली विशेषांक-1972,
9. रमेश चन्द्र शाह, 'जंगल में आग' 'पक्ष' पूर्वोदय प्रकाशन, दिल्ली, संस्करण-1979, पृ० 32
10. 'समकालीन कहानी' नया परिप्रेक्ष्य, पुष्पपाल सिंह, प्रकाशन, सामायिक बुक्स, नई दिल्ली, संस्करण प्रथम, 2011, पृ० 173-74

‘हाडकी हाडवळा’ चे अभिव्यक्ती विशेष

डॉ.पांडुरंग भोसले

प्रास्ताविक

मराठी साहित्यविश्वात नामदेव ढसाळ यांच्या नावाला अनन्यसाधारण असे स्थान आहे. कोणत्याही लेखकाचे साहित्य हे आंतरिक ऊर्मितून बाहेर पडलेले असते. आंतरमनात चाललेली खळबळच त्यांनी व्यक्त केलेली असते. मनात दडपल्या गेलेल्या भावनांनाच त्यांनी शब्दरूप केलेले असते. आयुष्यात आलेली सुख—दुःखे, यश, अपयश, आदर, घृणा याच गोष्टी साहित्यात आलेल्या असतात. दलित साहित्याच्या किंबहुना नामदेव ढसाळांच्या बाबतीत तरी हे खचितच सत्य जाणवते.

ढसाळांच्या साहित्यात जीवनातील अनेक पापुद्र्यांचे दर्शन घडण्यास मदत होते. दलित म्हणून स्वतःच्या आणि दलित म्हणून त्या समूहाच्या वाटयाला येणारे भीषण वास्तव ते आपल्या साहित्यातून मांडतात.

दलितांचे भीषण वास्तव लोकांसमोर मांडणारे ढसाळ केवळ यातच अडकून पडत नाहीत, तर त्याच्याही पुढे जाऊन दलितांबरोबरच त्या गावगाड्याचे व्यापक असे दर्शन घडवितात. याचा प्रत्यय ढसाळांच्या ‘हाडकी हाडवळा’ (अस्मिता प्रकाशन, पुणे, १९८१) या आत्मपर कादंबरीत येतो.

ग्रामीण साहित्य आणि दलित साहित्य हे दोन्ही प्रवाह संस्कृतीच्या लोकशाहीकरणाचे परिस्फोट आहेत, असे डॉ.र.बा.मंचरकर म्हणतात. अर्थातच या दोन्ही प्रवाहांना स्वतःत सामावून घेणारी ढसाळांची ही साहित्यकृती आहे.

म्हणूनच एका उत्तम साहित्यकृतीचे एका समर्थ लेखकाच्या नवप्रवाहांच्या वेगळेपणाचे दर्शन येथे घडते. हे वेगळेपणाचे दर्शन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासालाही उपकारक ठरेल या दृष्टीने येथे या साहित्यकृतीच्या अभिव्यक्तीविशेषांचा मागोवा घेऊ. हा मागोवा घेत असताना आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख येथे करणे क्रमप्राप्त वाटते ते म्हणजे येथे जाणवणारी वर्गीयता. या कादंबरीत चित्रित झालेल्या जातीय आशयसूत्रावर आंबेडकरांच्या विचारसरणीचा प्रभाव जाणवतो, तर कमी अधिक प्रमाणात मार्क्सच्या विचारसरणीचा प्रभाव, कादंबरीतील वर्गीय आशयसूत्रावर जाणतो. सर्वप्रथम वर्ग म्हणजे काय ते पाहू.

“समाजात समान वारसा, व्यवसाय—साधर्म्य, संपत्ती आणि शिक्षण यांमुळे ज्या गटांची राहणी, मनोवृत्ती, भावना आणि विचार सारखे असतात आणि या सर्व किंवा यापैकी काही गोष्टींमुळे जे एकमेकांशी समान पातळीवरून व्यवहार करू शकतात आणि आपण एकाच गटाचे आहोत अशी ज्यांच्यातील व्यक्तींना कमीजास्त प्रमाणात का होईना पण स्पष्ट जाणीव असते असे गट म्हणजे वर्ग होते.”^१

परंतु धर्म, वंश, पंथ, भाषा यांच्या भेदामुळे प्रत्येक समाजात असे अनेक गट पडतात. या सर्वांहून उत्पादनातील संबंध आणि संपत्तीचे विभाजन यावरून ‘वर्ग’ ही संकल्पना स्पष्ट होण्यास अधिक मदत होते. सामाजिक श्रमशक्तीच्या योगाने निर्माण झालेले अतिरिक्त उत्पन्न गिळंकृत करणारा एक शोषक वर्ग प्रत्येक समाजात उदयास येतो. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनस्तंभ आणि उत्पादन साधनांशी असलेले निरनिराळ्या गटांचे संबंध यावरून तिच्यातील वर्गसंबंधाचे स्वरूप निश्चित होते. निढळाच्या घामातून संपत्तीचे उत्पादन करणारा श्रमजीवी वर्ग आणि काही विशिष्टाधिकारांच्या जोरावर त्या संपत्तीचा उपयोग घेणारा ऐतखाऊ वर्ग असे दोन वर्ग, सर्वत्र आढळतात. शोषक आणि शोषित हेच कोणत्याही समाजातील दोन मूलभूत वर्ग होत, हा मार्क्सचा वर्ग संकल्पनेचा निष्कर्ष आहे.

श्रीमंत आणि गरीब, शोषक आणि शोषित या वर्गातही निरनिराळे गट असताना दिसतात आणि त्यांचेही आपापसात कलह चाललेले असतात. शोषित वर्गातही उच्च—नीच भाव असतो. या सर्व गोष्टींचे चित्र ढसाळांनी ‘हाडकी हाडवळा’ मध्ये अभिव्यक्त केले आहे. याबरोबरच इतरही काही अभिव्यक्ती विशेष सांगता येतील. त्यांचा ऊहापोह करू.

निवेदन

‘हाडकी हाडवळा’ मधील आशयविश्व हे संमिश्र स्वरूपाचे आहे. त्यात विविध धागे एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. एक महार कुटुंब केंद्रस्थानी ठेवून त्याच्या अनुषंगाने त्याची इतर नाती, त्यांचा संपूर्ण समूह आणि हे सर्व ज्यात समावलेले आहे तो ‘गावगाडा’ यांना साकार करण्याचा प्रयत्न येथे केलेला आहे. त्यासाठी कधी सर्वज्ञ, सर्वसाक्षीभावाने पात्रांच्या व्यथा—वेदनांचा, सण—उत्सवांचा, रागा—लोभांचा, आनंद— दुःखांचा आलेख मांडण्याचे काम निवेदकाने केलेले दिसते.

तर कधी प्रथमपुरुषी निवेदनपद्धती वापरून ‘स्व’ च्या अंतर्गत आणि बाह्य विश्वांचा शोध त्या पात्रांच्या द्वारेच घेतलेला दिसतो.

निवेदन या संकल्पनेविषयी गंगाधर पाटील लिहितात, “‘एकामागून एक या क्रमाने येणाऱ्या कल्पित घटनांच्या अनुक्रमाचे निवेदकाने विशिष्ट दृष्टीने व विशिष्ट रितीने केलेले शब्दरूप म्हणजे निवेदन.’”^१

निवेदक हे निवेदन करीत असताना कल्पित असे कथाविश्व एकीकडे पाहात असतो आणि दुसरीकडे सांगत असतो. त्यामागे त्याचा एक विशिष्ट असा दृष्टिकोन असतो. हा दृष्टिकोन तीन प्रकारांनी साकार होतो. एक—प्रथमपुरुषी निवेदन—यात निवेदक पात्रे, घटना—प्रसंग, वस्तू, स्थळ, प्रदेश यांविषयी सर्वसाक्षीभावाने सांगतो, तर तीन—कधी तो सामान्य निरीक्षकाच्या दृष्टीने सांगतो.

कधी तो या सर्व गोष्टींकडे आतून, त्यांच्याशी समरसून पाहतो. यात निवेदक पात्र—प्रसंगाशी एकरूप झालेला असतो. कधी निवेदकाला स्वतःची अशी मूल्यमापनात्मक, विचारात्मक दृष्टी प्रत्ययाला येते.

‘हाडकी हाडवळा’ मधील त्रयस्थ निवेदन पद्धती

‘हाडकी हाडवळा’ मध्ये त्रयस्थ निवेदन पद्धती बहुतांशी येते. त्रयस्थ निवेदन पद्धतीत लेखक अलिप्त असतो. निवेदक हा मात्र कादंबरीतील पात्र-प्रसंगाकडे विशिष्ट दृष्टिकोनातून पाहात असतो. काही ठिकाणी तो सर्वत्र व सर्वसाक्षी असतो म्हणजेच त्याला सर्व काळातील व स्थळातील घटना, गोष्टी, प्रसंग, पात्रे माहीत असतात. एवढेच नव्हे तर त्याला पात्रांच्या मनातील भावना, विचार, कल्पना कळत असतात. तो बाह्य वस्तूंचे चित्र रंगवतो जणू त्याला सर्व माहीत असते.

‘तसा आषाढ-श्रावण म्हटला की तो महारा-मांगाना काळ ठरतो. त्यांना या दिवसांत यम आठवतो. हयाच दिवसात त्यांची दारिद्र्याची, जन्मजात दुःखाची परीक्षा होते. जेव्हाच्या तेंव्हा आणलेलं बलुतं फुंकून झालेलं असतं. आषाढ-श्रावणात जे ते निभावतात ते ते बारा महिने तेरा काळ लोखंडासारखे खणखणीत असतात.’ (पृ.५६)

येथे सर्वज्ञाच्या भूमिकेतूनच निवेदन येते. म्हणजे आज या काळात पडणाऱ्या पावसामुळे त्यांना यम आठवतो. एवढेच नव्हे तर ही प्रक्रिया कित्येक दिवसांपासून चालत आलेली आहे. हेही जाणवते. कधी पात्रांचे अंतर्मन उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न या त्रयस्थ निवेदनाद्वारे साधलेला दिसतो. उदा.—

‘कामकाज बाजूला सारून वेड्या पिसाटासारखं बायजाचं मन मनबाचा शोध घेत होतं. त्याच्या आश्रयाच्या, आडोशांच्या जागा पिंजून काढीत होतं. थकून भागून अंधरुणावर पडलं, तरी तिला झोप काही यायची नाही... मनबाच्या ध्यासानं तिला पछाडलं होतं.!’ (पृ. ११७), वेड्या पिसाटासारखं मन’, ‘ध्यासानं पछाडणे’ या शब्दातून बायजाच्या अंतर्मनातील खळबळ अगदी परिणामकारकपणे साधली आहे.

तर कधी पात्रांच्या बाह्य कृतीविषयी निवेदन येते. ‘पोराच्या नावानं गागून, वरडून बायजाचा घसा कोरडा ठाक पडला, पण सावळा काय ओबी देईना नि नजरंबी पडंना. सावळाला शोधीत आख्खा गाव बायजानं पालथा घाता....’ (पृ. ५८) अशा अनेक उदाहरणांतून निवेदकाच्या साक्षीभावाचीही कल्पना येते.

त्रयस्थ निवेदनपद्धती आणि आत्मपरतेचे सूत्र

ढसाळांची ही कादंबरी ऑटो—नॉव्हेल (आत्मपर कादंबरी) या नव्याने रुढ होत चाललेल्या लेखन प्रकाराशी मिळतीजुळती आहे. आत्मपर म्हटले की, ‘मी’ ला केंद्रवर्ती ठेवूनच हे लेखन

व्हायला हवे होते. मात्र येथे असे होत नाही. त्यामुळे निवेदनाचा विचार करीत असताना हे लेखन आत्मपर असून लेखकाने त्रयस्थ निवेदक का घेतला आहे? या प्रश्नाचे उत्तर शोधूनच निवेदनाचा विचार करणे सयुक्तिक ठरेल.

या लेखनाच्या अखेरी आपल्या निवेदनात ढसाळ म्हणतात, “आज माझे व्यक्तिमत्त्वच दुभंगून गेले आहे. कनेरसपूरचा नामदेव ढसाळ आज राहिलेला नाही. तो दलितांवरील अन्याय दूर करणाऱ्या एका युवक संघटनेचा संस्थापक आणि प्रमुख कार्यकर्ता आहे. एकूण प्रस्थापित समाजाविषयीच त्याच्या मनात कमालीचा कडवटपणा भरलेला आहे. प्रस्थापित समाजातील कोणाही व्यक्तिविषयी वा तिने दाखविलेल्या आस्थेविषयी या नामदेवच्या मनात प्रथमदर्शनी फक्त संशयच निर्माण होतो आणि ती आपली साता जन्मांची वैरी असावी, अशीच त्याची भावना होते.”^३ (पृ. १२४) यावरून असे लक्षात येते, की आजचा नामदेव ढसाळ हा पूर्णपणे बदललेला आहे. त्यामुळे ते जीवन जर ‘मी’ ला केंद्रवर्ती ठेवून लिहिले असते, तर कदाचित जे सोसले ते सर्व तटस्थ राहून मांडताही आले नसते. प्रत्येक ठिकाणी, प्रत्येक गोष्टीतून जळजळीत आणि प्रक्षोभक असेच उद्गार बाहेर पडले असते आणि त्यातून फक्त अन्यायाची चीड आणि उच्चवर्गियांविषयीची घृणा कथन झाली असती. अपवादात्मक ही जाणीव यातही व्यक्त झाली आहे, नाही असे नाही परंतु ती जाणीव अगदी नैसर्गिकपणे येते.

या लेखनात ‘निवेदक’ घेण्याची इतरही काही कारणे सांगता येतील ती म्हणजे, जे लहानपणचे जीवन ढसाळ मांडणार होते ते जीवन मांडत असताना हा ‘मी’ अगदीच छोटा असता. त्याच्याभोवती असे किती अनुभव गुंफणार? एकूण आशयविश्वात ‘मी’ ला मध्यवर्ती स्थान नाही. त्यामुळे प्रथमपुरुषी एकवचनी निवेदन स्वीकारणे अडचणीचे झाले असते. जे घृणास्पद, अन्यायकारक, दडपून टाकणारे, पिळवणूक करणारे, मानसिक आणि शारीरिक छळ करणारे असे जीवन आहे. ते कुणा एकट्याचे नाही, तर एकूणच समूहाचे आहे. त्यामुळे ‘मी’ ला केंद्रवर्ती ठेवून ढसाळ समूहजीवनाला न्याय देऊ शकले नसते हेही असावे.

आणि म्हणून ढसाळांनी जे जे पाहिले, अनुभवले, जाणवले ते ते एखाद्या छायाचित्रकाराच्या दृष्टीतून त्रयस्थपणे त्यांनी घटित जीवनाचा मागोवा घेतला आहे. त्यासाठी ‘मी’ बाजूला ठेवून त्रयस्थ निवेदकाच्या दृष्टीतून त्याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘हाडकी हाडवळा’ ची सुरवात ही वर्तमान काळातच होते. त्यामुळे जसे घडले तसे सांगण्याच्या ओघात निवेदकाने निवेदनाची अनुलोम पद्धतीही अवलंबिलेली आढळते.

काळ

या कादंबरीमध्ये येणारी काळाची क्रमव्यवस्था ही दोन प्रकारांनी सांगता येते. एक कादंबरीत घडत असणाऱ्या घटनांचा काळ आणि दोन त्या घटना सांगण्यासाठी लेखकाने स्वीकारलेला क्रम.

‘हाडकी हाडवळा’ या कादंबरीचा विचार करता या कादंबरीत प्राचीन असा समाजपरंपरेचा उल्लेख येतो, तर आजचे जीवनही येते. प्राचीनतेचा विचार करीत असता तो काळ निश्चित असा सांगणे कठीण आहे. मात्र आज ज्या घटना घडताना दिसतात त्याचा विचार करता या कादंबरीचा कालखंड एक वर्षाचा आहे. बायजाकडे येसकरपणाची काठी येण्यापासून ते त्या वर्षातील इतर अनेक सण, उत्सव, जत्रा-खेत्रा यातून हा कालखंड निश्चित करता येतो.

वर्षाची सुरवात आषाढ-श्रावणात पडणाऱ्या पावसापासून होते. (पृ. ५) पुढे येणारा नागपंचमीच्या सणाचा उल्लेख (पृ. ३१), पुढे दसरा (पृ. ८८), दिवाळी आणि दिवाळीनंतर होणारे अनेक उत्सव जत्रा (पृ. १००), होळी (पृ. १०२) आणि विशेषतः येसकरपणाच्या काळात बायजाला करावी लागलेली कामे यांचा विचार करता या कादंबरीचा कालखंड एक वर्षाचा दिसून येतो. या मर्यादित काळात ऋतुचक्राचा एक फेरा पुरा होतो तसाच बायजाच्या जीवनचक्राचाही एक फेरा पुरा होतो.

ही कादंबरी अनेक संमिश्र अशा धाग्यांनी जोडलेली आहे. चढत जाणारे एकच एक असे कथानक नसल्यामुळे तिला कधी पात्रांच्या वर्तमानकालीन वास्तव जीवनाची साथ घ्यावी लागते, तर कधी भूतकालीन घटना, पात्रांच्या गतस्मृती यांची साथ घ्यावी लागते. घटनांचा सलग असा क्रम नाही. त्यासाठी निवेदकाला पात्रांचे आजचे जीवन दाखवित असताना त्या जीवनाशी त्या घटनेशी,

निगडित अशा काही स्मृती योजाव्या लागताना दिसतात. याचे कारण त्यातूनच भूतकाळाचा धागा वर्तमानकाळाशी जोडावयाचा असतो.

उदा. दारिद्र्याने पूर्णपणे खचून गेलेली बायजा मनाची तयारी करून विष्णूपंताने हडप केलेल्या (महारांच्या) जमिनीत वालाच्या शेंगा तोडायला जाते. मात्र शेंगा तोडत असता आपल्या मुलाला राखणीसाठी सोबत घेते. शेंगा तोडता—तोडता तिला श्रावणमास्तरची आढवण होते की, हीच जमीन मिळविण्यासाठी प्रयत्न केल्याने त्याला आपला प्राण गमवावा लागला. ही स्मृती संपून, शेंगा तोडायच्या संपून घराकडे यायला निघणार एवढ्यात विष्णूपंताचा गडी येतो. शिव्या देतो आणि बायजाला धरून मुरगाळतो. शेवटी सावळ्याच्या चिपरुळीने त्याला रक्तबंबाळ केले जाते आणि त्यातून तिची सुटका होते. (पृ. १९—२२) या ठिकाणी बायजाचे शेंगा तोडायला जाणे आणि श्रावणमास्तरची आढवण होणे यात काहीही कार्यकारणसंबंध नाही. निवेदकाच्या निवेदनातून शोषणाचे सातत्य मात्र सुचविले गेले आहे. त्याच रात्री बायजाला पडणारे स्वप्न हेही कदाचित पुढे होणाऱ्या अन्यायाची सूचना देते. त्या स्वप्नातही बायजाचे दारिद्र्यच आहे. ‘काटक्यासाठी जंगलात दूर दूर जाणे, अजगराने सावळाला गिळणे, बायजालाही गिळण्याचा प्रयत्न करणे (पृ. २२, २३) यातून भूतकाळात श्रावणमास्तरला जीव द्यावा लागला, आज आपणावर हा हल्ला झाला, तो प्रतिकार केला त्यातून आज सुटलो, नंतर कदाचित या व्यवस्थेचा बळीही ठरू ही भीतीच या स्वप्नातून व्यक्त होते. म्हणजेच विविध काळात घडत असणाऱ्या या घटना अन्यायाचे सातत्यच सुचवून जातात.

काही भविष्यकालीन संदर्भही येतात. उदा. ‘मुंबयतबी असाच म्हारुडा आसलं काय? आन् आसलाच, तर त्यात असाच एखादा मनबा आसलं काय?’ (पृ. १२२)

कालक्रमव्यवस्था मोडून भूत-वर्तमान-भविष्य या तिन्हींचा मेळ सलग केल्यामुळे अन्यायाच्या सातत्याची जाणीव ठाशीवपणे नोंदविली गेली आहे. या अनुषंगाने इतरही काही ठळक उदाहरणे नोंदविता येतील. होळीच्या दिवशी गावातील इतर सर्व होळ्या पेटविण्याचा मान महारांच्या होळीला. दहा-बारा दिवस मोलमजुरीने गडी लावून बायजा होळीसाठी येसकरपणाच्या वर्षात लाकडे गोळा करते. होळी पेटविली जाते. परंतु होळीनंतर आठ-पंधरा दिवस चालणाऱ्या टिपऱ्यांच्या खेळाला सर्व मदत महारा-मागांची असे. परंतु प्रत्यक्षात त्यांना टिपऱ्या खेळण्यासाठी परवानगी मात्र नसे. ही आजची परिस्थिती (पृ. १०३), तर पोटाची खळगी भरण्यासाठी शेतातून उरले-सुरले बटाटे, भुईमुगाच्या शेंगा वेचायला गेल्यानंतर सतत मिळणाऱ्या शिव्या, हीनतेची वागणूक, (पृ. १०३, १०४) त्याला जोडून येणारे एकेकाळी महार-मांग, राजे-महाराजे होते. हे निवेदन (पृ. १०४) हे वेगवेगळ्या काळात घडत आहे. हे जर कालक्रमानुसार आले असते, तर कदाचित या घटना माहितीची मालिका झाल्या असत्या. परंतु घटनांचा कालक्रम मोडून त्याची मांडणी केल्याने महारांचा पूर्वीचा राजेशाही थाट आणि आजच्या काळात अन्नाला मोताद झालेली परिस्थिती, अन्याय दडपण्याची वृत्ती यावर प्रकाश पडतो. विरोधाने या घटना एकमेकांना उठाव देतात.

एकूणच काय येसकरपणाच्या वर्षातील एका महार स्त्रीला येणारे अनुभव हे वर्षापुरते मर्यादित न राहता भूतकाळ-वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ यांचे प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे सूचना करतात.

मांडणी

कादंबरीची मांडणी करित असताना येथे प्रकरणे पाडलेली नाहीत. मात्र कमी-जास्त अंतर ठेवून छोटे छोटे खंड पाडलेले आहेत. या खंड पाडण्यामागे विशेष असे काही प्रयोजन असेल असे वाटत नाही. परंतु अनेक धागे गुंफण्याचा प्रयत्न केलेला असल्यामुळे त्या धाग्यांना एकमेकांशी जोडता यावे यासाठी ही योजना असावी.

या कादंबरीतील कथानक हे शृंखलाबद्ध असे नाही. काही अपवाद वगळता कादंबरीमधील घटना या कार्यकारणसंबद्ध नाहीत. उदा. दुष्काळामुळे दारिद्र्याच्या आगीत होरपळून जाणारी बायजा मनाचा निश्चय करून भाजी तोडण्यासाठी न्हारात जाते. येथे तिच्यावर गडयाकडून हल्ला होतो. (पृ. २१), ती तेथे गेल्यामुळे तिच्यावर ही पाळी येते. एवढा कार्यकारणसंबंध सोडला, तर भाजी तोडत असताना तिला श्रावणमास्तरची आढवण होणे (पृ. १९), भितीदायक असे स्वप्न पडणे (पृ. २२, २३) आणि पुढे तिला पाठीमागील माहेरचे जीवन आढवणे याचा काहीही कार्यकारणसंबंध नाही. हे वेगवेगळे जे धागे आहेत ते सुटे वाटू नयेत यासाठी कधी स्मृतीने, कधी स्वप्नाने, कधी

पुराणकथांनी हे धागे हे खंड एकमेकांना जोडण्याचे कार्य करून कादंबरीचा ओघ पुढे वाहता ठेवलेला दिसतो.

कादंबरीचा आरंभ

कोणत्याही कृतीची उत्तम सुरवात ही त्या कृतीचे निम्मे यश असते असे म्हटले जाते. तेच कादंबरीच्या आरंभाविषयीही म्हणता येईल. ‘हाडकी हाडवळा’ या कादंबरीच्या आरंभाचा विचार करता, मानवी भावभावनांचे निसर्गावर आरोपण करून अगदी परिणामकारक असा आरंभ साधलेला दिसतो. त्याचे प्रत्यंतर पहिल्याच वाक्यात येते. ‘अखेर, भळभळणारा पाऊस’ आणि अखेरी त्याचे ‘प्रपातात रुपांतर होणे’ हे मानवी जीवनाचेच प्रतिक म्हणून येथे येते. पुढे लोकांचे दिवसावर दिवस रेटणे, काळ्या ढगांनी आकाश कोंदटणे, औषधालाही वाफसा न होणे, नखाला दाखवायलाही सूर्य न दिसणे, ओलाजर्द, सादळलेला किर्न काळोख असणे, मुसळाएवढ्या धारांनी जमिनीला क्षते पडणे, खडे उघडे पडणे, जीवघेणी सडसड होणे, पावसाचे धुमाकूळ घालणे, घरादारांना झाडा—झुडुपांना कुचलून काढणे, घोघावणाऱ्या माशांचा जाच सोसून जनावरांचे रानाच्या हिरव्या, टाळूकडे पाहणे आणि झुरणे हे सर्व वर्णन माणसाच्या चिरडल्या, भरडल्या, पिडल्या जात असलेल्या मनाचेच प्रतिक होऊन येते. (पृ. ५). पुढे हातावर पोट असणाऱ्या महाराजांची आणि इतरांचीही जी स्थिती होते त्याला जिवंत करण्यासाठीच ही पार्श्वभूमी येते. दलितांच्या भेदक जिण्याचे वर्णन पुढे येते. या पार्श्वभूमीवर ही कादंबरी दलितांच्या जीवनाचे विश्वसनीय दर्शन घडविते. या दृष्टीने तिचा प्रारंभ उचित आणि सूचक म्हणावयास हवा.

कादंबरीची अखेर

‘हाडकी हाडवळा’ या कादंबरीची अखेरही अगदी प्रभावी झाली आहे. कादंबरीच्या सुरवातीला येणारा पाऊस हा महारांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे प्रतिक होऊन येतो. ‘भळभळणे’ हा शब्द केवळ पावसाचे सातत्य सुचवून थांबत नाही, तर कित्येक दिवसांपासून महारांवर होणाऱ्या अन्यायाचे सातत्यही सुचवून जातो. पावसाचे हे वर्णन संपते आणि बायजा या महार स्त्रीची मूर्ती निवेदक उभी करतो. पुढे याच बायजाला अनेक संघर्षांना सामोरे जावे लागते. त्यातही ती निर्धाराने जगण्याचा प्रयत्न करते. शील शारीरिक नव्हे मानसिकदृष्ट्याही निष्कलंक ठेवण्याचा प्रयत्न करते.

मात्र एक दिवस ज्याला मुलाप्रमाणे सांभाळले त्याच्याकडूनच भ्रष्ट केली जाते. त्यामुळे ती विलक्षण बदलून जाते. सुडाने पेटून निघते. कादंबरीच्या सुरवातीला येणारा ‘भळभळणारा पाऊस’ हा बायजाच्या दडपल्या जात असलेल्या मनाचे प्रतिक म्हणूनही येतो आणि शेवटी त्याचे ‘प्रपातात रुपांतर होणे’ म्हणजे तिच्या भावना अनावर, आवेगी होणे आहे.

अखेरी, ‘मुंबयत बी असाच म्हारुडा आसलं काय? आन आसलाच तर त्यात असाच एखादा मनबा आसलं काय? (पृ. १२२) असा बायजाला प्रश्न पडणे म्हणजे एकूणच पुरुषजातीवर स्त्रीने आपला गैरविश्वास, साशंकता दाखविणेच होय.

अशा प्रकारे कादंबरीचा आरंभ आणि अखेर ही बायजाला अनुलक्षून अशीच होते. त्यामुळे सामूहिक अन्याय आणि अत्याचाराला वाचा फोडू पाहणारी कादंबरीची सुरवात अखेरी एका स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाकडे लक्ष वेधून विराम पावते.

स्थल

कादंबरीत घडणारी कोणतीही घटना ही अवकाशात घडत नसते. ती पात्रांच्या अनुषंगानेच घडत असते. म्हणजेच त्याचा प्रत्यक्षा-प्रत्यक्ष संबंध त्या घटनेशी येत असतो. त्यावेळी ही घटना कोणत्यातरी जागेत, स्थळात घडते, प्रदेशात घडते. या स्थळासंदर्भात लिहिताना गंगाधर पाटील लिहितात, “कादंबरीकार वास्तवातील एखाद्या स्थळाचा, प्रदेशाचा उपयोग करीत असतो. तो तसा उपयोग करीत असता त्याची कल्पनाशक्ती या प्रदेशचित्रणात व स्थलवर्णनात सामाजिक, मानसिक व कल्पकतापूर्ण अर्थाची गुंफण करीत असते. त्यामुळे स्थलांची व प्रदेशाची चित्रे सांस्कृतिक अर्थांनी व मूल्यांनी युक्त असतात.”^४

उदा. ‘हाडकी हाडवळा’ मध्ये आलेले कनेरसरपूर हे खेडे. या खेड्यातील लोकांच्या जीवनाशी संबंधित अशी परंपरा हे खेडे सांगते. तेथील लोक, त्यांची सामाजिक परंपरा, विचारप्रणाली या सर्व गोष्टी ते खेडे समाजातील लोकांच्या रुपातून सांभाळून आहे. याची जाणीव होते. तसेच या खेड्यातील लोकांना जीवन जगण्यासाठी काय काय करावे लागते याची पोच

म्हणून सायब्याचे मुंबईला जाणे आणि तेथील जनावरांच्या कत्तलखान्यात काम करणे हे चेते. (पृ. १३), त्याचबरोबर खेड्यातील पार (पृ. ३३), हाडकी हाडवळा आणि त्यातील विहीर (पृ. ६२), धामणदेवचा डोंगर (पृ. ९५) अशी काही स्थले येतात.

माणसाचा निसर्गातील अशा स्थळांशी जसा संबंध येतो तसाच त्याचा शाळा, देऊळ, घर, पार या मानवनिर्मित अशा स्थळांशीही पिढ्यानपिढ्यांचा संबंध जोडलेला असतो. त्यामुळे अशीही स्थळे येतात. शाळेतही कसे दूर बसावे लागत होते, उच्चवर्णियांना शिवून चालत नव्हते नव्हे त्यांच्या शिदोन्यांवर साधी सावलीही पाडलेली चालत नव्हती. याची जाणीव करून देण्यासाठी सावळा आणि त्याचा शाळेतील अनुभव येथे प्रगट होताना दिसतो (पृ. ५९, ६०), तसेच माणूस आणि घर यांचा तर प्राचीन असा संबंध आहे. त्यामुळे माणूस आणि घर यांच्या परस्पर संबंधातून त्यांचे कौटुंबिक जीवन, तसेच माणसाचे स्वतःशी येणारे मानसिक आणि आत्मिक भावसंबंधही प्रगट होतात. याचे प्रत्यंतर बायजाचे छोटेसे कुटुंब (पृ. ८), तिचे माहेर (पृ. २४), तिचे सासर (पृ. २५) या कुटुंबांच्या अनुषंगाने त्यांचे मानसिक, आत्मिक आणि बाह्य परस्पर संबंधही प्रगट होतात.

समारोप

एक महार कुटुंब केंद्रस्थानी ठेवून त्या कुटुंबाचा समाजाशी, नात्याशी आणि एकूणच गावगाड्याशी असणाऱ्या भावसंबंधातून ही कादंबरी आकाराला आलेली दिसते.

प्रभावी आरंभ, सूचक अखेर, खंडांची लवचिक बांधणी, निवेदनामध्ये विशेषतः तृतीयपुरुषी निवेदनपद्धती यांचा चपखल केलेला वापर आणि स्थल-कालाचे ऐक्य ही 'हाडकी हाडवळा' च्या बांधणीची, अभिव्यक्तीची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणून नोंदविता येतील.

संदर्भसूची

- १) पंडित नलिनी, 'जातिवाद आणि वर्गवाद', पुणे, प्र.आ.१९७८, पृ.०५.
- २) पाटील गंगाधर, 'कथनमीमांसा', समाविष्ट 'अनुष्ठुभ', सप्टेंबर—डिसेंबर दिवाळी, १९९१, पृ. ९७.
- ३) ढसाळ नामदेव, 'हाडकी हाडवळा', अस्मिता प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती १९८७, पृ. १२४.
- ४) माटील गंगाधर, उनि., पृ. ११०.

मराठी गोंधळी गीत : स्वरूप आणि अभिव्यक्तिचे वेगळेपण

प्रा.डॉ.शिवलिंग मेनकुदळे

मराठी विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

सारांश

मराठी लोकसाहित्याला खूप मोठी प्रदीर्घ अशी परंपरा आहे. लोकभावनेचा अत्यंत विलोभणीय अविस्कार म्हणजे लोकसाहित्य असून समाजजीवनातील विविध सन, उत्सव, परंपरा यांच्या निमित्ताने घडून येणारे उपक्रम, जृषी संस्कृतीमधील शेतकऱ्यांच्या भावभावना स्त्रीयांची विविध प्रसंगी गायली जाणारी गिते ही खऱ्या अर्थाने लोकसाहित्याचा मोठा ठेवा आहे. मराठी गोंधळी गीत हा याच लोकसाहित्याचा एक अविभाज्य भाग असून विविध समारंभाच्या निमित्ताने जोंधळ सादर करून आपल्या आराध्याला साद घालण्याची परंपरा त्यातून डोकावताना दिसून येते. यासाठी विविध वाद्यांचा वापर केला जातो. त्याचबरोबर गोंधळी विविध प्रकारचे वेश परिधान करून परमेश्वराला विविध देवदेवतांना साद घालण्याचा प्रयत्न करत असतात. यातून खऱ्या अर्थाने लोकभावनेचाच अविष्कार झालेला पाहावयास मिळतो असे म्हटले तर ते चुकीचे ठरत नाही.

प्रस्तुत निबंधातून गोंधळी गीताचे प्रकार, काज डया गोंधळ, संबळ गोंधळ, भजन-कीर्तन या माध्यमांबरोबरच अभिव्यक्तीच्या वेगवेगळ्या पध्दती मांडून या गोंधळाच्या आशयाचे वेगळेपण स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रास्ताविक

लोकवाङ्मय हे लोकसाहित्याचे एक समृद्ध दालन आहे. लोकवाङ्मय हे एखाद्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे अनेक अज्ञात प्रवाहांच्या एकरूपतेतून निर्माण झाले आहे. समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाची अखंड परंपरा त्यात असते. लोकवाङ्मय हे समाजमनाचा सहजपणे झालेला अविष्कार असतो. त्याचबरोबर समाजमनाला आकार देण्याचे कार्यसुद्धा अखंडपणे लोकवाङ्मय करत असते. या वाङ्मयाचे कर्तृत्व कोणत्याही एका व्यक्तीला देता येत नाही. तर ती एक समूहमनाची निर्मिती असते. समाजाच्या हृदयाचे स्पंदन खऱ्या अर्थाने लोकवाङ्मयातून भावते. स्त्री जीवनाची मनाला मोहून टाकणारी भावरम्यता जशी त्यात ओतप्रोत भरलेली असते. त्याप्रमाणेच पुरुषांच्या जीवनातील अनेक सुख-दुःखाचे प्रसंग लोकवाङ्मयाच्या रूपाने चित्रित केले जातात. ओवी, विधीगीते, उपासना गीते. गीत कथा, लोककथा यासारख्या विविध प्रकारांनी मराठी लोकवाङ्मय समृद्ध झाले आहे. यामध्ये विविधता आहे, भावोत्कटता आहे. त्याबरोबरच समाजाच्या धुंद व बेहोश वृत्तीचे दर्शन ही या लोकवाङ्मयातून होते.

मराठीतील लोकवाङ्मयाच्या काव्यात्मकतेचा विचार आत्तापर्यंत खूप झाला आहे. जीवनाच्या अनेक स्तरातून हे वाङ्मय निर्माण झाल्यामुळे अनेक प्रसंगाचे हृदयस्पर्शी चित्रण त्यात येणे अपरिहार्य आहे.

लोकवाङ्मयाच्या विविध प्रकारातून समाजजीवन अभिव्यक्त झाले आहे. त्याचे वर्गीकरण अनेक प्रकारांनी करता येते. गद्य आणि पद्य या दोन्ही रूपांनी व्यक्त होणाऱ्या या वाङ्मयाचे वर्गीकरण स्त्री-गीते, श्रमगीते, विधीगीते, खेळगीते, फेरावरची गाणी, भगतांची गीते (गोंधळ गीते), कथागीते अशा प्रकारे करता येते. यामध्ये मराठी लोकगीतांची परंपरा खूप प्राचीन आहे.

लोकगीताची उत्पत्ती

लोकसाहित्याची निर्मिती ही लोकसमुहाकडून होते त्याचप्रमाणे लोकगीताची उत्पत्तीसुद्धा लोकसमुहाकडून एकत्रितपणे झाली असे सर्वसाधारणपणे आजही मानण्यात येते. तथापि ही निर्मितीची प्रक्रिया कशी घडते याचे उत्तर आजही अभ्यासकांना समाधानकारकपणे देता आले नाही. वास्तविक पाहता लोकगीताची निर्मिती एखाद्या व्यक्तीकडूनच झाली तरीही कालांतराने सदर लोगगीताच्या निर्मात्याचा विसर पडतो आणि ती निर्मिती ही लोकसमुहाची होऊन जाते. मौखिक परंपरेने समाजात प्रचलित राहते. या संदर्भात डॉ.व्हेरियर एल्विन यांनी केलेले विवेचन अभ्यासकांना मार्गदर्शक आहे असे वाटते. ते म्हणतात "ज्या वेळी लोकनृत्य चालू असते तेव्हा नृत्याच्या भरात एखादी व्यक्ती एखादे गीत रचते म्हणते. त्यावेळी ते सर्वांच्या मुखी जाऊन बसते आणि काही दिवसांनी ते सर्वांच्या मालकीचे होते. गीतकार्य कोण याचे भान स्वातः गीत कर्त्यासही नसते. त्याचप्रमाणे समाजातील इतर व्यक्तींनाही नसते. त्यामुळे अशी समजूत होते की लोकगीताची रचना

समुहाने जेली"१ याशिवाय लोकगीताची निर्मिती कशी होते यासंदर्भात वामनराव चोरघडे, चित्रकार व समीक्षक, प्रा.दे.ग.गोडसे यांनी मांडलेली मते अभ्यासपूर्ण अशीच आहेत.

मराठी लोकगीतांची परंपरा

भारतात लोकगीतांची परंपरा फार प्राचीन आहे. समाज अस्तित्वात येवून त्याचे सामूहिक जीवन सुरू झाले. तेंव्हापासून लोकगीतांची परंपरा अव्याहतपणे सुरू झाली आहे. जेंव्हापासून लिखित वाङ्मय उपलब्ध झाले तेव्हापासूनच्या सगळ्या वाङ्मयात लोकगीतांचे उल्लेख सापडतात. वेद, पुराणे त्याचप्रमाणे बौद्ध व जैन वाङ्मयात लोकगीतासंबंधीचे उल्लेख सापडतात.

भारतीय साहित्य आणि संस्कृतिच्या इतिहासात फार महत्वाचे स्थान आहे. ऋग्वेदात कितीतरी विधीला विधीगीते आहेत. ही सूक्ते यज्ञीय विधीसाठी वापरली जात असावीत.

वैदिक युगात लोकगीतांचे स्वरूप कसे होते हे निश्चितपणे सांगणे कठिण असले तरी वेदकाळात कार्यक्रमाच्या किंवा विधी प्रसंगी गीते गायली जात असत. त्यांचे उल्लेख मिळतात. या गीतासाठी गाथ हा शब्द वापरला जातो. पुराणाशिवाय भारतीय काव्यातही लोकगीतांची मोठी परंपरा असल्याचे उल्लेख ठिकठिकाणी येतात. वाल्मीकी रामायणात रामजन्माच्या वेळी गंधर्वांनी गाणी म्हटल्याचा उल्लेख आहे.

प्राचीन भारतात संस्कृत ही विशिष्ट वर्गाची बोली होती. प्राचीन भारतात लोकगीते लोकांच्या बोलीत प्रचलित असावीत. यावरून लोकगीत व लोककाव्य यांच्यात जुन्यात जुना संदर्भ इ.स.पूर्व ३०० पर्यंत जातो.

तिसऱ्या शतकापासून प्राकृत भाषेत लोकगीते रूढ असल्याचा उल्लेख प्राचीन ग्रंथामध्ये आढळतात. यादव काळापासून दळण कांडण्याच्या वेळी स्त्रिया ओवीगीते गात होत्या, असा उल्लेख येतो. नृपतीच्या मानसोल्लास या ग्रंथात स्त्रियांच्या ओव्यांचे निर्देश येतात. लोकगीते मौखिक परंपरेने चालत येतात व या त्यांच्या विशेषामुळे त्यांची परंपरा लिखित ग्रंथांच्या सामुग्रीमध्ये आढळणाऱ्या स्पष्ट अस्पष्ट उल्लेखावरून शोधावी लागते. त्यामुळे सलग अशी परंपरा दाजविजे अवघड बनते. तरीही जे काही उल्लेख सापडतात त्या आधारे भारतात आणि महाराष्ट्रात लोकगीतांची दीर्घ अशी परंपरा आहे असे म्हणता येईल.

अलेक्झांडर क्राप यांनी लोकगीतासंबंधी केलेले विवेचन खूप बोलके आहे. "लोकगीत हे गाणे म्हणजेच भावगीत किंवा ललितकृती असून त्याला चाल असते. लोकगीताचा उगम निरक्षरात झालेला असून त्याचा कर्ता अज्ञात, अनामिक असतो. लोकगीत ही भूतकाळातील कृती असून त्याला पुष्कळदा शतकाची परंपरा असते. लोकगीत प्रत्येक काळात निर्माण होते आणि प्रचलित राहते. त्यामध्ये जुन्यावर नवे कलम करण्याची क्रिया सतत चालत असते. लोकगीत जुनेही नसते कारण ते सदैव नवा अवतार धारण करीत असते. प्रत्येक गायक त्यात आपले शब्द घालत असतो. आशय जुनाच असला तरी नव्या प्रेरणांना अनुसरून तो नव्या शब्दांनी आणि अभिव्यक्तीने बदलत जातो."२

लोकगीतांचे वर्गीकरण यापूर्वी अनेक अभ्यासकांनी केलेले आहेत. साधारणतः स्त्रियांची लोकगीते आणि पुरुषांची लोकगीते असे वर्गीकरण मानता येईल. यापैकी गोंधळी गीत हा पुरुषांच्या लोकगीतातील प्रकार आहे. स्त्रियांची गाणी भावरम्यतेने फललेली असतात. तर पुरुषांची गाणी विविधतेने नटलेली आहेत. लोकवाङ्मयाचे संकलन करणाऱ्या रसिकांनी भाव संपन्न अशा स्त्रियांच्या गाण्यांचा संग्रह करण्याकडे प्रामुख्याने लक्ष पुरविले. तथापि पुरुषांच्या लोकवाङ्मयाजडे पाहिजे तेवढे लक्ष दिले नाही. लोकसाहित्य मालेच्या काही भागात आणि "एक होता राजा" या लोकगीतांच्या संग्रहात भक्तांच्या गीतांचे संकलन करण्यात आले आहे. डॉ.सरोजिनी बाबर म्हणतात "आपणास पुरुषांचे असे लोकसाहित्य फारसे नाहीच असा सूर सर्वत्र ऐकायला मिळतो. वरकरणी हे बरे वाटते, पण पुरुषांचे दालन हे समृद्ध आहे."३ पुरुषांच्या लोकगीतांचे प्रामुख्याने चार भागात वर्गीकरण करता येते.

१. श्रमगीते (मोरेश्वराची गाणी, भलरी गीते)
२. भगतांची गीते (गोंधळी, आराधी, वासुदेव, पोतराज, धनगरी गीते)
३. विधी गीते (बढन, हुईकऱ्यांची गीते)
४. संकीर्ण गीते (महादेव व बहुरूपांची गणी)

मराठीतील गोंधळी गीत

गोंधळी हे रेणुका देवीचे भगत असतात. आपली उत्पत्ती जमदग्नी आणि रेणुका यांच्यापासून झाली अशी त्यांची धारणा आहे. गोंधळयाप्रमाणेच आराधी हे ही देवीचे भगत असतात. आराधी काकडा पेटवून देवीची स्तुतिपर गाणी गातात. तरी गोंधळी लोक देवीची स्थापना करून जागरण घालत असतात. यालाच गोंधळ घालणे असेही मराठी संस्कृतीत म्हटले जाते. या गोंधळांचे दोन प्रकार आहेत.

१) जाकडया गोंधळ

जाकडया गोंधळ या लोकगीत प्रकारामध्ये काकडा पेटवून सर्व देवतांना गोंधळासाठी पाचारण केले जाते. सर्व देवतांची नावे घेऊन शेवटी -

"सकळीच दैवतं । रंगात आले ।
रंग घेऊन आपल्या संतात (?) गेले ।
उदो बोला गोंधळ घाला ।।" ४

असा समारोप केला जातो.

२) संबळया गोंधळ

संबळया गोंधळ या प्रकारामध्ये संबळ आणि तुणतुणे या वाद्यांच्या साथीवर रेणुकेची स्तुती गीते आणि पौराजिज जथाजीते गायली जातात. गोंधळाच्या जागरणात कथेकन्याच्या कीर्तनात विलक्षण साम्य असते. या गोंधळाच्या उगमाबाबत मराठवाड्यातील एका गोंधळयाने सांगितलेली कथा खूप रोचक आहे. एकदा जमदग्नीने परशुरामाला तिची आई रेणुका हिचे शिर कापून आणावयास सांगितले. परशुरामाने रेणुकेचा शिरच्छेद केला तिचे शिर उडवून मर्त्यलोकात गेले, तेथे ते इंद्रास सापडले. त्याने ते देव्हान्यावर ठेवले. जमदग्नीला दाजविण्यास शिर हवे म्हणून परशुराम संचित. एक मातंगी आली तिने तिचे शिर उडवून नेण्यास सांगितले परंतु ते धडावेगळे होईना. परशुरामाने नवनाथाचा धावा केला, ते प्रसन्न झाले. त्यांनी गोंधळयाच्या रूपात इंद्रसभेत गोंधळ घातला. इंद्राने संतुष्ट होऊन त्यांना नारळ दिला. नवनाथांनी रेणुकेच्या शिराची मागणी केली. इंद्राकडून शिर घेऊन ते त्यांनी परशुरामाला दिले आणि सांगितले की मागे पाहिल्यावर ते तेथेच राहिल. परशुरामाने मागे पाहिले तेंव्हा ते शिर तेथेच रूतुन बसले. तेंव्हापासून आदिमाया शक्तीची म्हणजेच रेणुकेच्या शिराचीच पूजा केली जाते.

गोंधळी गीत : अभिव्यक्तीचे स्वरूप

मराठी लोकसंस्कृती आणि लोकजीवनात गोंधळ घालून देवीची आराधना करणाऱ्या गोंधळयाला एक आगळे वेगळे स्थान आहे. आज २१ व्या शतकात सुद्धा महाराष्ट्रातील काही घराण्यात गोंधळ घालण्याची प्रथा रूढ आहे. गोंधळी हा देवीचा भगत असल्यामुळे तिच्या उपासनेत त्याला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. गोंधळ हा विधीनाटय प्रकार असून गोंधळी विधीच्या प्रसंगी गोंधळी नृत्य, संगीत व अभिनयाच्या साथीने गाणी म्हणतो. देवीच्या उपासनेतील गोंधळ विधीच्या दृष्टीने जसा महत्त्वाचा वाटा आहे तसाच प्रयोगात्मक कलेच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचा आहे. ही कला अत्यंत प्राचीन असल्याचा उल्लेख संतवाङ्मयात आढळतात. गोंधळात साधारणतः ४ ते ५ व्यक्ती असतात. संबळ व तुणतुण्याच्या साथीवर पुराणातील एखादी कथा पद्यात्मक स्वरूपात अभिनयासह सादर केली जाते. मधूनच गद्य निवेदन, चटकदान संवाद, त्यातून जुलजार नाटय असे गोंधळाच्या सादरीकरणाचे स्वरूप असते.

गोंधळी आणि गोंधळ यांच्यामागे कित्येक शतकांची परंपरा आहे. गोंधळयाची गाणी ही परंपरेने चालत आलेली असतात. त्यात नवीन भर पुढची पिढी घालत असते. पूजाविधी, देवीची गाणी, पुराजातील कथांचे सादरीकरणामध्ये आरती असे साधारणतः गोंधळाच्या अभिव्यक्तीचे स्वरूप असते. या गोंधळाच्या सादरीकरणामध्ये पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग असतात. पूर्वार्धात देवीच्या उपासनेतील पूजाविधी आणि देवीची गाणी यांचा समावेश असतो तर उत्तरार्धात पुराणातील एखादी कथा गद्यपद्यात्मक स्वरूपात साभिनय सादर केली जाते व शेवटी देवीची आरती होऊन गोंधळाचा शेवट केला जातो.

गोंधळाचा प्रारंभ गणाने होतो. गोंधळी प्रारंभी गणपतीचे वर्णन करतो आणि नंतर देवतांना या गोंधळास येण्याचे आवाहन करतो.

"तुळजापूरची आई गोंधळा यावे,
जोल्हापूरची अंबाबाई गोंधळा यावे,
माहूरचे रेणुका माते गोंधळा यावे,

बासरच्या सरस्वती गोंधळा यावे,
जोंधळ मांडिला गोंधळा यावे।।" ५

जोंधळाच्या प्रतिभेचे खरे वैभव दिसते ते पुराणातील कथानकावर आधारित कथागीते सादर करताना, त्याचे बोलने सुध्दा यमक, अनुप्रासयुक्त आणि चातुर्याचे असते. महाभारतातील अनेक प्रसंग, त्याचे कथाविशेष असतात. गिरिजेचे लग्न, द्रौपदी वस्त्रहरण, रूक्मिणीस्वयंवर इ. मधून-मधून विनोद करून ते जागरणाचे कार्यक्रम करतात. गोंधळयाच्या आध्यात्मिक स्वरूपाच्या गीतातून आत्मा-परमात्मा यांचे अव्दैत, देह, प्रपंच, देहाला ग्रस्त करणारे विकार यांचे स्पष्टीकरण केलेले असते, तर काही गीतातून परमेश्वर भक्ती, मानवी कल्याण, सत्य व धर्माचरण या विषयी उपदेश केलेला असतो. तर गोंधळयाच्या काही गीतातून सद्यसमाजजीवनाचे दर्शन घडते. रचना, आशय आणि अभिव्यक्ती या दृष्टीने गोंधळयाची गाणी वैशिष्ट्यपूर्ण असलेली दिसून येतात. जनसामान्यांना पुराणातील कथा, देवतारूप व्यक्ती यांचा गीताच्या माध्यमातून गोंधळातून परिचय करून देण्याची गोंधळयाची किमया अनन्य साधारण अशीच आहे.

भजन - कीर्तन

भजन आणि कीर्तन ही महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक माणसातील सात्विकता जागृत करणारे शक्ती केंद्रे आहे. शरीराच्या सबलीकरणासाठी भोजनाची जेवढी गरज असते तेवढीच किंवा त्यापेक्षा जास्त मनाच्या शुद्धीकरणासाठी भजन कीर्तनासाठी जरज असते.

आपल्या आराध्य दैवताचे गुणवैशिष्ट्यासह केलेले सांग्रसंगीत स्मरण म्हणजेच भजन. भजनानंदाची महती आदिम जळापासून सांगितली आहे. देव लोकापासून मृत्यु लोकापर्यंत भजन व नामसंकीर्तनाचा महिमा सांगितला जातो. त्रिलोक भ्रमण करणारा नारद हा या परंपरेचा महत्वाचा धागा आहे.

सुशिक्षितापासून अशिक्षितापर्यंत सर्वांच्याच मनात अष्टसात्विक भाव गायन वादनाच्या माध्यमातून चेतविण्याची जमता भजनात आहे.

आशय आणि अभिव्यक्तीची स्वरूप

जामीन भागात दिवसभराच्या काबाड कष्टामुळे थकून गेलेले जीव दोन घास पोटात रिचवून मंदिराची वाट चालू लागतात. तबला-पेटी-पखवाज-टाळ- मृदंग ही भजन संगीताची साधने. गाणाऱ्याचा गळा व भगवंताबद्दलचा लळा यांचा सुरेख संगम. वाद्य सुरात लावण्याला ही एक आध्यात्मिक अर्थ आहे. भजनाचा कालावधी एक ते दोन तासाचा असतो. भजन कार्यक्रमाचा प्रारंभ पूर्वार्ध-मध्य-उत्तरार्ध-पंचपदी-भैरवी असा ठरलेला असतो. रंजन किंवा श्रोतृवर्गाची पावती हा मुद्दा नसतोच मुळी. स्वान्तसुखाय अभंगाच्या गौळणींच्या किंवा भारूडांच्या भावाशी व आध्यात्मिक कार्याशी साधलेला बोलज। संवाद म्हणजेच भजन. भजनात भाव आणि देव या दोनच गोष्टींना अनन्यसाधारण महत्त्व असते.

"ब्रम्हानंदी लागली टाळी
जोण देहाते सांभाळी"

अशी विदेही स्थिती भजनात प्राप्त होऊ शकते.

भारूडी भजन हा नाट्याभिनयाकडे झुकणारा प्रकार. सोंगी भारूडी भजन हा ही अत्यंत लोकप्रिय भजन प्रकार. वारकरी सांप्रदायाने भजन वाडयावस्तीपर्यंत पोहचविले आहे. भजन हा सामूहिक साधनेचा सहज सुलभ मार्ग आहे. शब्द पोटातून ओठात आले की ऐकणाऱ्याच्या कानातून मनात जातात व त्याला अंतःमुख व्हायला भाग पाडतात. भजनाने वातावरण शुद्धी, स्थानशुद्धी व मनःशुद्धी होते.

ज्ञानोबा-तुकोबांनी महाराष्ट्राला भजनाचा संस्कार दिला. भजनाने सोशकता वाढते व सयंमाचे संवर्धन होते. समुहामध्ये सुसंस्कृतपण कसे जोपासावे याची शिकवण मिळते. प्रत्यक्ष भजन ऐकणे-दृकश्राव्य माध्यमाद्वारे भजन ऐकणे व श्राव्य माध्यमाद्वारे भजन ऐकणे यांचा ऐकणाऱ्यावर होणारा परिणाम अविस्मरणीय असाच आहे.

कीर्तनाचे स्वरूप व अभिव्यक्ती

संतांनी समाजप्रबोधनासाठी शोधून काढलेला अत्यंत प्रभावी मार्ग म्हणजे कीर्तन. कीर्तनासाठीची जागा, निरूपणासाठी निवडलेला अभंग व त्यासाठी दयावयाचे दाखले व दृष्टांत यांची जाणीवपूर्वक निवड केलेली असते. कीर्तन हा सामूहिक भक्तीचा व नामसंकीर्तनाचा उत्तम मार्ग आहे. कीर्तन-कीर्तनकार-श्रोता, ज्ञेय-ज्ञानज्ञाता. दृष्ट-दर्शन-दृष्टा. श्रीपुटीची सांगड घातलेली असते. कीर्तन परंपराही खूप प्राचीन आहे. त्याचे शुद्ध शास्त्र आहे.

कीर्तनाच्या प्रारंभापूर्वी वातावरणनिर्मितीसाठी टाळ-मृदंगाच्या घोषात हरिनामाचा गजर केला जातो. विणाधारी महत्वाचा कीर्तनकार हा केंद्र बिंदु. तो उत्तम वक्ता - संगीताचा जाणकार-जायज -हजरजबाबी-उदंड व्यासंगी - समाजमनाची व जीवनाची नाडी पक्की ओळखणारा हवा. नामसंकीर्तन - श्रोतृ वंदना - कीर्तन सेवेसाठी निवडलेल्या अभंगाचे उच्चारण - चाल लावणे - पंचपदीमध्ये अभंग सोडवून दाखविणे - पूर्वराज -मध्य व उत्तरंग रंग भैरवीच्या चालीत सांगता.

श्रोत्यांना सामावून घेण्याची क्षमता असणारा प्रबोधन प्रकार. परमार्थ व प्रपंच यांना साधणारा दुवा म्हणजे कीर्तन. आजच्या काळातील कीर्तनाचे बदलेले रूप. कीर्तनाचे प्रकार -नारदीय कीर्तन-हरदासी कीर्तन -सांप्रदायिक कीर्तन असे दिसून येतात. कीर्तन हा आबाल वृद्धांना स्त्री - पुरुषांना समुहात असूनही अंतर्मुख करणारा प्रकार आहे.

"नाचू कीर्तनाचे रंगी

ज्ञानदीप लावू लजी"

हा नामदेवांचा कीर्तनामागचा हेतू होता. नामदेवापासून गाडगेबाबापर्यंत बदलत गेलेले कीर्तनाचे बाहयांग व अंतरंग. भजन कीर्तन ही महाराष्ट्राची संस्कार परंपरा - "जे जे आपणासी ठावे, ते ते इतरास सांगावे"

अहंकारापेक्षा नम्रतेला - विजयापेक्षा विचाराला प्रेरणा देणारा हा सांस्कृतिक ठेवा आहे. त्याचा जाणीवपूर्वक - संवर्धन व प्रचारप्रसार होणे महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष

मराठी लोकसाहित्याला खूप प्रदीर्घ अशी प्राचीन परंपरा आहे. ती जेवढी प्राचीन आहे तेवढीच समृद्ध आहे. लोककथा, लोकगीते, लोककथा-गीते अशा विविध अंगांनी लोकवाडमयाचा विस्तार झालेला आपणास पहावयास मिळतो. समुह जीवनातील विविध जीवनानुभव प्रस्तुत लोकसाहित्यातून व्यक्त झालेले पहावयास मिळते. मराठी लोकगीतांची परंपरा फार प्राचीन असलेली पहावयास मिळते. वैदिक कालखंडापासून ही परंपरा मांडता येईल. ती मांडणे कठीण असले तरी विविध विधी प्रसंगी गायली जाणारी गीते समृद्ध समाज जीवनाचे चित्र उभे करते. त्याच बरोबरच लोकगीताच्या अभिव्यक्तीमध्ये कालानुरूप परिवर्तन झालेले पहावयास मिळते. आशय आणि अभिव्यक्ति या दोन्ही पातळींवर लोच जीतांमध्ये झालेला बदल लोकगीताची लोकधारा भक्कम करण्याचा प्रयत्न करते असे म्हटले तर वावगे ठरत नाही.

संदर्भ सूची

१. मोडे प्रभाकर : लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन आ.३, पृ.२४६
२. मोडे प्रभाकर : लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन आ.३, पृ.२३५
३. मोडे प्रभाकर : लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३०, पृ.२०
४. मोडे प्रभाकर : लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३०, पृ.२१
५. मोडे प्रभाकर : लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३०, पृ.२२

स्वातंत्र्य सेनानी – माधव रणदिवे

डॉ. जाधव शिवदास कुंडलिक

संस्कृत विभाग प्रमुख,

छ. शिवाजी कालेज, सातारा 415001

प्रास्ताविक

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्ये अनेक देशभक्तांनी इंग्रजी सत्तेविरुद्ध लढा दिला. त्यामध्ये अनेक जातीधर्माचे लोक सहभागी झाले. माधव श्रीधर रणदिवे यांनीही या स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेतला. त्यांच्या कार्याचा परिचय प्रस्तुत निबंधात करून दिला आहे.

बालपण व शिक्षण

माधव रणदिवे यांचा जन्म कर्नाटक राज्यातील निपाणी जि. बेळगाव या छोट्याशा खेड्यात दि. ३ फेब्रुवारी १९२२ रोजी झाला. वडिलांचे नाव श्रीधर बळवंत रणदिवे असे होते. धर्माने ते जैन (शेतवळ) होते. बालपणीच मातापित्यांचे छत्र हरपले. त्यांचा सांभाळ काकांनी केला. त्यांनी बी. ए. ला प्राकृत, पाली विषय घेऊन विद्यापीठात तृतीय क्रमांक पटकावून घवघवीत यश संपादन केले होते. प्राकृत व इंग्रजी हे विषय घेऊन त्यांनी एम. ए. केले. त्यांनी जैन व बौद्ध धर्माचा समग्र अभ्यास केला.

निपाणी येथील 'चले जाव' आंदोलनातील सहभाग

ऑगस्ट १९४२ रोजी ऑल इंडिया काँग्रेस वर्किंग कमिटीने 'चले जाव' चा ठराव मुंबई येथे पास केला. महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर खूप होता. त्याच वेळी लोकमान्य टिळक, पंडित नेहरू, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, नेताजी सुभाषचंद्र यांनी ब्रिटीश सरकारच्या अनन्वित अत्याचाराला वाचा फोडली. तरुण मुले त्वेषाने पेटून स्वयंस्फूर्तीने स्वातंत्र्य संग्रामात उड्या घेऊ लागली. त्यामध्ये माधव रणदिवे आघाडीवर होते. वेगवेगळ्या मार्गांनी ब्रिटिशांना सळो की पळो केले पाहिजे, हे विचार त्यांच्या मनात घोळत होते. प्रक्षोभक लेख लिहिणे, भाषण करणे, पत्रके वाटणे, अशा ब्रिटीश सरकार विरोधी कारवाया ते करू लागले.

२ ऑक्टोबर १९४२ या गांधी जयंती दिवशी माधव रणदिवे यांनी निपाणी येथे झालेल्या सार्वजनिक सभेत इंग्रजीत भाषण केले. ब्रिटीशांच्या अन्यायाविरुद्धच्या लढ्यात तुरुंगवास भोगावा लागला तरी बेहेत्तर, पण लढा मागे घ्यावयाचा नाही, असा मतितार्थ सांगणारे त्यांचे प्रभावी भाषण होते. आपल्या भाषणाच्या प्रतीही त्यांनी सभास्थानी आणल्या होत्या. बुलेटिन्सबरोबर त्या प्रतीही त्यांनी सभेत वाटल्या. सगळीकडे 'छोडो भारत', 'चले जाव' घोषणाबाजी चालूच होती. त्यातच वीस वर्षीय माधवच्या या कृतीने सभेत प्रक्षोभ निर्माण झाला. सभा स्वातंत्र्यप्रेमाने पेटून उठली, घोषणाबाजीला ऊत आला. आणि ब्रिटीशांचे नोकरदार पोलीस सावध झाले. सभा अनावर होण्यापूर्वीच माधवला बेड्या घालून अटक केली. त्यांच्या इंग्रजी भाषणाच्या प्रती हस्तगत करून कोर्टात पुरावा म्हणून सादर केल्या गेल्या. त्यांच्या "I shall suffer the rigorous imprisonment for freedom." या वाक्यावर कोर्टाने आक्षेप घेतला. "सश्रम कारावास भोगायला तयार आहात न, मग भोग तुरुंगवास!" असे म्हणत १७ ऑक्टोबर १९४२ रोजी सहा महिन्यांसाठी त्यांना सश्रम कारावासाची शिक्षा ठोठावली आणि बेळगाव येथील हिंदलगा तुरुंगात त्यांची रवानगी झाली. दि. १८ मार्च १९४३ रोजी त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली.

स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग

मातृपितृद्वय हरपलेला माधव आपल्या काकांकडे राहत असे. देशप्रेमाने भारीत होऊन आपल्या दिवंगत भावाची संपत्ती माधव स्वातंत्र्याच्या यज्ञात स्वाहा करील या विचाराने त्यांचे काका-काकू अस्वस्थ झाले. बी. ए. च्या वर्गात शिकणारा आपला हुशार पुतण्या देशप्रेमाने प्रेरित झाला हे त्यांच्या लेखी वेडेपणाचे होते.

भयचकित झालेल्या काका-काकूंनी माधवकडून संपत्तीचे दानपत्र लिहून घेतले. माधवने त्याग पत्रावर हव्या तिथे सहा करून निःसंगपणे स्वातंत्र्यलढ्यात सामील झाले होते.

जैन धर्मविषयक कार्य

स्वातंत्र्यचळवळीच्या दरम्यान परमपूज्य साध्वी स्व. विशालमातिजी अम्मा आणि स्याद्वादकेसरी पयसागर महाराज यांचा सहवास लाभला. जैन साहित्याची त्यांना गोडी लागली. स्व. ब्र. चंपतराय जैन यांच्या अनमोल साहित्याचे त्यांनी अध्ययन केले. त्यानंतर प्राकृत विषय घेऊन त्यांनी एम. ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. त्यानंतर त्यांनी जैन व बौद्ध धर्मावर शेकडो कथा लिहून त्या विविध नियतकालिकांतून प्रकाशित केल्या. मुनि प्रवचनांचे दोन ग्रंथही संपादित केले. श्री. लक्ष्मीसेन भट्टारक जैन मठ कोल्हापूर येथून प्रकाशित होणाऱ्या 'रत्नत्रय' मासिकाचे ते अनेक वर्षे संपादक होते. गुणसागर सुरी व अनेक जैन आचार्यांबरोबर त्यांनी जैन मत व प्राकृत भाषा प्रचाराचे काम केले.

शैक्षणिक कार्य

श्री. माधव रणदिवे यांनी अनेक ठिकाणी प्राकृत भाषेचे अध्यापन कार्य केले. कोल्हापूर येथील दोन माध्यमिक शाळांत १९५३-५५ दरम्यान, एच. पी. टी. कालेज, नाशिक आणि श्री महावीर कालेज लासलगाव जि. नाशिक येथे १९५५ ते १९५८ पर्यंत प्राध्यापक म्हणून काम केले. सन. १९५८ पासून त्यांनी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या रयत शिक्षण संस्थेच्या छ. शिवाजी कालेज, सातारा येथे प्राकृत व पाली या विषयाचे प्राध्यापक व विभागप्रमुख म्हणून दि. २८/२/१९८२ पर्यंत काम केले. या काळात त्यांनी महाराष्ट्रातील पुणे, शिवाजी, नागपूर व बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद या विद्यापीठांत अभ्यास मंडळावर काम केले. त्याचबरोबर महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे या ठिकाणी अभ्यास मंडळ सदस्य व पाठ्यपुस्तक लेखक म्हणून जबाबदारी पार पाडली. प्राकृत भाषा प्रचार समिती, पाथर्डी जि. अहमदनगर या संस्थेत महामंत्री म्हणून काम करून त्यांनी महाराष्ट्रभर प्राकृत भाषेचा प्रचार व प्रसार केला. त्यांनी एस. एस. सी. पासून एम. ए. पर्यंतच्या वर्गांना उपयुक्त पाठ्यपुस्तके संपादित व स्वतः प्रकाशित केली. शिवाजी व पुणे विद्यापीठानेही त्यांची काही पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत. त्यांनी श्री. गुणसागर सुरी प्राकृत विद्यापीठ, साताराचे कुलगुरू म्हणूनही कार्य केले आहे. पाली, प्राकृत ची ७१ पुस्तके, दोन कथा-कादंबऱ्या व शेकडो लेख लिहून त्यांनी प्राकृत भाषेची सेवा केली आहे. ते एम. ए., एम. फिल. व पीएच. डी. चे मार्गदर्शक व परीक्षकही होते.

पुरस्कार

श्री. माधव रणदिवे यांनी केलेल्या निस्पृह समाजसेवेबद्दल व ज्ञानसाधनेबद्दल त्यांना अनेक संस्थांनी प्रशस्तीपत्रके, सुवर्णपदके, व पुरस्कार देऊन गौरविले आहे. अहिंसा प्रसारक ट्रस्ट, दिल्ली यांनी 'सरस्वतीपुत्र' म्हणून गौरविले आहे. आचार्य कुन्दकुंद पुरस्कार नवी दिल्ली व दक्षिण भारत जैन सभेचा प्राकृत भाषा विशारद पुरस्कार हे महत्वाचे आहेत. भारत सरकारने १९७२ साली ताम्रपट देऊन त्यांचा स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून सन्मान केला आहे.

उपसंहार

श्री. माधव रणदिवे हे ग्रामीण भागातील स्वातंत्र्यसैनिक होते, त्यांनी भौतिक संपत्तीला लाथाडून भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी 'चले जाव' चळवळीत भाग घेतला. त्यासाठी त्यांना सश्रम कारावासही भोगावा लागला होता. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी प्राकृत भाषेचे अध्ययन, अध्यापन, लेखन व प्रकाशन यांत स्वतःला झोकून दिले. अशा या थोर स्वातंत्र्यसैनिकाचे निधन सातारा येथे दि. २४ जून २००९ रोजी झाले.

संदर्भ

- १) सौ. अनुपमा ने. अम्बुडकर- स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान- 'सरस्वतीपुत्र कै. माधव रणदिवे' दि. १२ जून २०११ चा लेख
- २) सौ. अनुपमा ने. अम्बुडकर- स्वतंत्रता सेनानी प्रा. माधवजी का परिचय पत्र
- ३) श्री. चंद्रप्रभू माधव रणदिवे, सातारा यांची मुलाखत